

Ш К І Л Ь Н А Б І Б Л І О Т Е К А

С В І Т О В А Л І Т Е Р А Т У Р А

А. КАМЮ

ЧУМА

Шкільна бібліотека української та світової літератури

Альбер Камю
Чума (збірник)

«Фолио»

1942, 1947, 1956

ББК 84(4ФРА)

Камю А.

Чума (збірник) / А. Камю — «Фолио», 1942, 1947,
1956 — (Шкільна бібліотека української та світової літератури)

ISBN 978-966-03-5461-6

Серед письменників та інтелектуалів минулого сторіччя, творчість яких викликала великий інтерес серед інтелігенції Заходу й чинила на неї значний вплив, одне з чільних місць належить французькому письменнику, лауреату Нобелівської премії, Альберу Камю (1913–1960). Вагомість його внеску в літературу і духовну культуру ХХ сторіччя важко переоцінити. Цікавість сучасного читача до творів Камю аж ніяк не зменшилась. Тому можна з певністю сказати, що творчість цього письменника витримала найсуворішу і найсправедливішу перевірку – перевірку часом. Романи «Чужий», «Чума» та «Падіння», що представлені у цьому виданні, вважаються одними з найкращих у творчому доробку Камю. Їх об'єднує предмет роздумів письменника – це людина, її свідомість і психологія, її місце і доля в світі, її поведінка в різних життєвих ситуаціях.

ББК 84(4ФРА)

ISBN 978-966-03-5461-6

© Камю А., 1942, 1947, 1956

© Фолио, 1942, 1947, 1956

Содержание

Метафізика абсурду й етика гуманізму	6
Чужий	21
Частина перша	23
Частина друга	42
Кінець ознакомительного фрагмента.	59

Альбер Камю

Чума (збірник)

L'ETRANGER, © Editions Gaffimard 1942

LA CHUTE, © Editions Gaffimard 1956

LAPESTE, © Editions Gaffimard 1947

© Д. С. Наливайко, передмова, 2006

© Л. П. Вировець, художнє оформлення, 2012

© Видавництво «Фоліо», марка серії, 2010

Метафізика абсурду й етика гуманізму

Серед письменників та інтелектуалів минулого сторіччя, творчість яких викликала великий інтерес серед інтелігенції Заходу й чинила на неї значний вплив, одне з чільних місць належить Альберу Камю. Це реноме Камю, при всіх дискусіях, які ведуться навколо його спадщини, не дуже похитнулося і в наш час, що переконливо засвідчує вагомість його внеску в літературу й духовну культуру ХХ ст.

Творчий шлях Камю був непростий і нелегкий, на ньому було більш ніж досить труднощів, напружених пошуків і болісних розчарувань. І все-таки можна сказати, що письменницька доля Камю складалася щасливо, – у тому розумінні, що його творчість досить швидко була сприйнята сучасниками, спершу на батьківщині, а потім і за її межами. Її розголос швидко зростав, а з ним і слава Камю, йому судилося стати одним із «духовних лідерів» покоління, одним із визнаних речників і водночас наставників західної інтелігенції, яка переживала стресові потрясіння. Ця слава Камю викликала й немало скепсису, зокрема в радянській критиці, якій хотілося бачити в ній лише скороминущу данину моді.

Нині вже можна з певністю сказати, що творчість Камю витримала найсуворішу й найправедливішу перевірку – перевірку часом.

Ім'я автора «Чужого» й «Міфу про Сізіфа» вписане як в історію літератури, так і в історію філософії ХХ ст., і це цілком виправдано, як і поділ його творчості на «літературну» й філософську. Однак невиправданим є надто категоричний поділ Камю на «філософа» й «письменника», що нерідко зустрічається, поділ, що руйнує його цілісний образ. Сам Камю неодноразово заперечував свою належність до філософів і волів скоріше називати себе літератором.

Справді, за своїм, сказати б, статусом він був «вільним філософом», мислителем-есеїстом, а не філософом-професіоналом, на відміну від Ж. П. Сартра чи Г. Марселя, він ніколи не прагнув до витворення філософської системи. Головний і, власне, єдиний предмет роздумів Камю – це людина, її свідомість і психологія, її місце й доля в світі, її поведінка в різних життєвих ситуаціях. А це предмет, спільний з літературою, яку небезпідставно визначають і як «людиназнавство», що ж до форми роздумів, есеїстики, то вона здавна входить до літературної традиції, зокрема французької. Істотним є і те, що Камю тяжів до образного типу мислення, яким позначена вся його творчість, зокрема есеїстична. Як побачимо далі, образ-поняття виступає у нього улюбленим засобом і формою вираження думки незалежно від рівня її абстрагованості. З цим пов'язана внутрішня потреба в міфологічних образах і мотивах, характерна для його творчості, виразна міфологічна інтенція його філософсько-художнього мислення.

За своїм духовним складом Камю не був кабінетним мислителем і письменником. Постійно йому був властивий жадібний інтерес до життя в його конкретиці, повноті й розмаїтті його проявів. Виходець із найбіднішого прошарку, він мав великий і різнобічний життєвий досвід, яким міг похвалитися мало хто з тогочасних французьких інтелектуалів. Безперечно, у цьому досвіді – основа і визначальний імпульс творчості Камю, проте в ній, на відміну від письменників близького йому типу, зокрема старших його сучасників Мальро й Сент-Екзюпері, відсутнє пряме, неопосередковане вираження пережитого й передуманого автором. Винятком є хіба що його останній, незавершений роман «Перша людина», де він часто вдається до специфічної документально-ліричної форми вислову.

Необхідно ще тут зазначити, що у французькій культурі ці дві сфери духовної діяльності, філософія і література, зближені куди більше, ніж у нашій культурній традиції. Принаймні десь з часу пізнього Відродження з'являється у Франції тип культурного діяча, який у своїй творчій діяльності поєднує дві названі сфери в нерозривну єдність. Досить згадати Монтеня і Паскаля, Лабрюєра й Ларошфуко, великих просвітників ХVIII ст. – Монтеск'є і Вольтера,

Дідро і Руссо, з пізніших часів – Шатобріана і мадам де Сталь, Ренана і Анатолія Франса. Ця традиція не згасла і в ХХ ст., окрім уже згадуваних Сартра й Г. Марселя, її переконливо представляють такі відомі письменники, як Поль Валері й Андре Жид, Андре Мальро й Сент-Екзюпері. Альбер Камю тісно пов'язаний з цією глибинною національною традицією, у ній – одне із джерел його творчості.

Народився Альбер Камю 7 листопада 1913 р. в містечку Мандові, в Алжирі, який на той час був французькою колонією. Його батько, виходець із Франції, був найманим сільськогосподарським робітником, мати, іспанка за походженням, працювала прибиральницею в багатих сім'ях. Тяжко поранений у битві на Марні восени 1914 р., батько помер у шпиталі рівно через рік після народження сина. Після цього мати з дітьми перебралася в місто Алжир, де оселилася в убогому передмісті Белькурі. Майбутньому інтелектуалові довелося рости й навчатися на мізерну платню, яку заробляла мати-прибиральниця. Та й освіту йому пощастило здобути лише завдяки тому, що один з учителів ліцею, розпізнавши в ньому обдаровану дитину, виклопотав для нього стипендію. І під час навчання в Алжирському університеті йому довелося працювати для «самоутримання», що призвело до виснаження організму й захворювання на сухоти. Словом, злидні й соціальна нерівність не були для Камю абстрактною соціологемою, для нього це був світ, знаний на власному життєвому досвіді, відкрита й болісна проблема, про яку він не забував і тоді, коли став знаменитим письменником.

Однак було б помилкою уявляти молодого Камю таким собі «різночинцем», похмурим і обуреним, пригніченим злиднями й комплексом соціальної неповноцінності. У спогадах друзів і автобіографічних екскурсах вимальовується зовсім інший образ: молодика життєрадісного й енергійного, навіть експансивного, жадібного і до знань, і до «радощів земних», захопленого духовними горизонтами, які перед ним відкривалися. Для нього багато важили і світ чарівної середземноморської природи, який його оточував, і світ духовної культури, в який він усе глибше входив, ними він жив інтенсивно, якщо не натхненно, урівноважуючи тим соціальне неблагополуччя. «Я перебував, – писав згодом Камю, – десь на півдорозі між злиднями й сонцем. Злидні не дозволяли мені повірити, нібито все гаразд в історії і під сонцем; сонце навчало мене, що історія – це ще не все. Змінити життя – так, але тільки не світ, який я обожнював».

Та середземноморська природа і французька філософія й література були не просто захопленнями молодого Камю – вони ставали підвалинами його світогляду і його естетики. Ще в студентські роки він пробує звести їх в певну систему, оперту на середземноморську культурну традицію, яка на рубежі століть набула популярності в інтелектуальних і літературних колах Франції. У тій чи іншій мірі й формі їй віддали данину Ш. Моррас і М. Баррас, А. Франс і А. Жид, П. Валері та інші письменники. Середземноморська культурогема Камю теж засновується на античній культурі з її пластично-чуттєвим «поганством», з її культом тіла, яке є і організуючим первенем світовідчуття, і вищим критерієм мистецтва. Разом з тим Камю вважав, що «середземноморська культура» з її специфічним сенсуалізмом, який не протиставляє дух і тіло, а зливає їх в органічну єдність, є не тільки антитезою сучасній європейській культурі, яка знаходиться в стані глибокої кризи, а й панацеєю від цієї кризи, запорукою суспільного й духовного оновлення.

Звичайно, це не означає, що коло інтересів і читань Камю обмежувалося письменниками та мислителями «середземноморської традиції» або ж тими, що тією чи іншою мірою до неї прилягають. У це коло входить і чимало інших авторів, зокрема глибоке враження та значний вплив справляє на нього Ніцше й водночас – Достоєвський, котрий ним небезпідставно сприймається як філософський опонент німецького мислителя у трактуванні фундаментальних проблем буття, передусім проблем онтологічних та етичних. Проте світоглядна парадигма молодого Камю засновується на «середземноморській традиції», що засвідчується і його ранньою творчістю.

Писати Камю почав у передвоєнний період, у 1937 і 1938 рр. виходять в Алжирі його збірки коротких лірично-філософських есе і нарисів «Спід і лице» та «Шлюби», де у вільній формі, що поєднує філософські (чи філософічні) медитації й ліричні спалахи, знаходить вираження його «середземноморське світовідчуття».

Ці мотиви знаходимо і в романі «Щаслива смерть», який був написаний Камю 1938 року, а побачив світ через одинадцять років після смерті автора, у 1971 р. Цілі сторінки в ньому звучать як захоплені гімни середземноморській природі, тілесно-чуттєвій стихії буття, розчиненості в ній до решти. І головний герой роману Мерсо (який є однофамільником головного героя роману «Чужий»), і деякі інші персонажі – «сонцепоклонники» і «язичники» в своєму світовідчутті, для них не існує сфера трансцендентного, для них єдино прийнятні боги – «ті, що сміються разом з людиною, спостерігаючи палку гру моря й сонця».

Разом з тим Мерсо наділений певними рисами ніцшеанця, а в його «середземноморське світовідчуття» вплітаються мотиви, співзвучні ніцшевській «філософії життя». Це передусім агресивна воля до самоствердження особистості, що нехтує моральними принципами й ставить особистість «по той бік добра і зла». Мерсо вбиває Загрея і заволодіває його багатством, оскільки, як просвітив його той же Загрей, без грошей у сучасному світі неможливо бути щасливим, а саме в щасті полягає сенс життя особистості. Тут Камю приходить у своєму ранньому романі до Достоєвського, до проблеми «злочину й кари», але вирішує її зовсім не «за Достоєвським». Звершивши вбивство Загрея, Мерсо не катується муками совісті й не приходить до каяття та покути. У передсмертному маренні його «раптом охопив порив несамовитої братерської любові до цієї людини, яка раніше була йому зовсім чужою, тепер він зрозумів, що, вбивши Загрея, він назавжди пов'язав себе з ним путами міцнішими, ніж пута любові». Йому відкривається та істина, що він і Загрей – духовні брати в однаковому розумінні «веселої науки» життя, що приймає як належне його імперативи, його красу і його безжальність та жорстокість.

Рано пробуджується у Камю любов до театру, яку він теж проніс через усе життя. Його зв'язок з театром був активним і різнобічним: у різні періоди життя він виступав і актором, і режисером, і драматургом, і в усіх цих іпостасях водночас. Перші його кроки в цій сфері діяльності були пов'язані з «Театром праці», що призначався для алжирських робітників. Для цього театру Камю підготував адаптацію антифашистської повісті Мальро «Час презирства» й інсценування в чотирьох актах «Заколот в Астурії», постановка якої була заборонена муніципалітетом міста Алжира. За його активної і різнобічної участі були здійснені постановки багатьох п'єс із класичної і сучасної драматургії, від «Прометея закутого» Есхіла до «Пакетбота Тенасіті» Ш. Вільдрака. Найбільш примітною своєю театральною постановкою Камю вважав інсценування «Братів Карамазових» Достоєвського, в якій на перший план було висунуто образ Івана Карамазова, і він же сам виконував цю роль. Це було вже наприкінці 30-х рр., коли Камю співробітничав з пересувним театром «Екіп». До цього ж періоду відноситься перший варіант його драми «Калігула» (1938), яку він згодом доробляв, готуючи її до видання у 1944 р. і до перевидання у 1947 р.

Молодий Камю виявляв також неабияку громадсько-політичну активність. У 1934 р., ще буди студентом, він вступає в комуністичну партію, проводить пропагандистську й культуртрегерську роботу, входить в алжирський комітет сприяння міжнародному руху на захист культури від фашизму, організовує вже згадуваний «Театр праці» і здійснює постановки відповідного спрямування для робітничої аудиторії. Через три роки він вийшов із комуністичної партії, пересвідчившись, що вона слухняно виконує розпорядження й інструкції, які приходили з Москви, зокрема в питаннях агітації серед корінного арабського населення Алжира. Але й після виходу з компартії він не відмовлявся від певного співробітництва з комуністами, а свої соціалістичні симпатії й орієнтації зберіг до кінця життя. Можна сказати, що Камю лишився прибічником соціалізму в дусі скандинавської соціал-демократії, соціалізму, що тур-

бується про реальну живу людину, а не про щастя всіх трудящих у майбутньому, що досягається тотальним насиллям і мільйонами жертв.

У передвоєнні роки Камю активно співробітничав в лівій демократичній газеті «Альже републікен», де проявляє себе як блискучий журналіст. Своїми гострими статтями на соціальні, політичні й національні теми він викликає лютю у колоніальної адміністрації Алжира. З початком другої світової війни і введенням воєнної цензури газета була закрита, і Камю залишається без роботи. Це й спонукає його навесні 1940 р. виїхати до Парижа, де він отримав роботу в одній із столичних газет.

Але це його перше перебування у Франції виявилось короткочасним. Приїхав він ніби для того, щоб стати очевидцем національної катастрофи, розгрому Франції та її окупації німецько-фашистськими військами. Утім, у Парижі він устиг завершити роман «Чужий» і з його рукописом у заплічнику пробирався через усю країну на південь, звідки відбув до Алжиру; вийшов роман улітку 1942 р. в Парижі. Деякий час Камю вчителював в алжирському місті Орані, де закінчив «Міф про Сізіфа» і зробив перші начерки до роману «Чума».

Восени 1941 р. Камю повернувся до окупованої Франції, де розпочинався рух Опору. Пояснюючи мотиви, якими він при цьому керувався, Камю згодом писав: «Є люди, до яких звертатися з подібним запитанням немає сенсу, і я належу до них. Просто в той час я більше ніде себе не мислив, от і все. Мені здавалося і здається досі, що не можна ставати на бік концтаборів...» У Франції письменник приєднується до руху Опору, співробітничав в підпільній газеті «Комба», а з 1944 р. очолює цю газету. В 1943 – 44 рр. він публікує в нелегальній пресі «Листи до німецького друга», в яких з гуманістичних позицій осуджує спроби виправдання людиноненавистницької ідеології фашизму. Тут він вносить корективи і в деякі свої надто умоглядні філософсько-етичні постулати, які допускали й висновки, що розбігаються з гуманістичною етикою. Тим часом «Чужий» і «Міф про Сізіфа», які побачили світ в 1942 – 43 рр., викликали значний резонанс у Франції і привернули до Камю увагу в колах інтелігенції.

Сприйняті як твори екзистенціалістські, і «Чужий», і «Міф про Сізіфа» виявилися співзвучними умонастроям, які на той час ширилися серед французької інтелігенції. До речі, екзистенціалізм зажив у Франції визнання і популярності саме в ці роки національної катастрофи, мороку та відчаю, і це не було випадковістю. Річ у тім, що екзистенціалізм, особливо в своєму камюсівському варіанті, пропонував таку модель існуючої ситуації і поведінки в цій ситуації, яка значною частиною інтелігенції сприймалися як адекватна їй у своїй трагічності. Постулюючи абсурдність дійсності, Камю разом з тим проголошував, що розум людини не примиряється з нею і не може примиритися за самою своєю природою. Тому мисляча людина – і в цьому її краса та велич – кидає виклик абсурдові, трагічно свідомо того, що остаточно подолати вона його не зможе. «Для людини без шор, – каже Камю в «Міфі про Сізіфа», – немає видовища прекраснішого, ніж свідомість у двобої з дійсністю, яка перемагає. Ні з чим не зрівняти образ гордої людяності... Дисципліна, якій дух себе підпорядковує, воля, яку він кує з будь-якого підручного матеріалу, рішучість зустрічати все віч-на-віч, – у цьому є могуть і непересічність».

Цей трагічний стоїцизм, притаманний філософії Камю, сприймався французькою інтелігенцією в роки війни й руху Опору як гідний етичний принцип і пробуджував активний відгук.

У Камю, як і в багатьох представників французької інтелігенції, рух Опору пробудив надії на консолідацію демократичних сил і докорінне оновлення різних сфер життя після перемоги над фашизмом. Цим у великій мірі живилася та бурхлива духовна енергія, яку Камю виявляє в останні роки війни й перші повоєнні роки. Звичайно, письменника окрилювало й те, що його твори знаходили все ширший відгук у Франції та за її межами, що своїм словом він може впливати на свідомість і дії сучасників. Цей період позначений високим злетом творчої активності Камю, і водночас у його творчості відбуваються істотні зрушення, відбувається, за

визначенням самого письменника, перехід від «етапу абсурду» до «етапу протесту». У 1947 р. виходить у світ роман «Чума», який зафіксував вищу точку ідейної еволюції Камю.

Одна за одною з'являються його драми «Непорозуміння» (1944), «Стан облоги» (1948) і «Справедливі» (1949), які з успіхом йдуть на сценах паризьких театрів. Як і раніше, він активно працює в жанрах філософської есеїстики та громадсько-політичної публіцистики, виступає також у ролі літературного критика. Завершується цей період його творчої діяльності відомим есе «Бунтівна людина» (1951), яке викликало широкий резонанс серед світової громадськості.

У 50-х рр. творча активність Камю поступово йде на спад, повільно, але неухильно вималюється загроза світоглядної і творчої кризи, яка й наступила в другій половині десятиріччя. Життя вимоглило ставило все складніші проблеми, на які письменник, що взяв на себе роль наставника й моралізатора, часто був неспроможний дати переконливу відповідь. Загострюються суперечності, притаманні його світогляду й суспільно-політичній позиції, що почасти проявилось вже в його есе «Бунтівна людина». Реакції Камю на події та процеси, що відбуваються в різних сферах життя, на перипетії історії все відчутніше набувають негативістського характеру. Все частіше він говорить «ні» і все відчутніше бракує йому ствердження позитивних цінностей, конструктивних ідейних пошуків та їхніх переконливих художніх втілень. Його нотатники й щоденники останніх років життя наповнені скаргами на духовну самотність, на розлад із сучасниками, що дедалі поглиблювався, на зтяжну творчу безплідність. «Останні п'ять років, – записав він у травні 1959 р., – я критикую самого себе, те, у що вірив, чим жив. Тому ті, хто поділяв ті ж ідеї, вважають, що я маю на увазі їх, і дуже на мене ображаються; але ж ні, я веду війну сам із собою і або знищу сам себе, або зможу відродитися, ось і все».

Останнім завершеним художнім твором Камю була повість «Падіння» (1955), твір, такий же характерний для його творчості 50-х рр., як «Чужий» і «Чума» для двох попередніх етапів. Через рік виходить збірка оповідань «Вигнання і царство», яким значною мірою властивий експериментальний характер, тут Камю ніби випробовує різні прийоми й стилі художньої прози. Того ж 1957 р. він одержав Нобелівську премію за свою творчість і став – аж дотепер – наймолодшим лауреатом цієї дуже престижної премії. Виголошені ним під час церемонії вручення премії промова й доповідь викликали розголос в усьому світі. Висловлюючи свій символ віри, Камю заявляв, що сьогодні митець «не може бути слугою тих, хто робить історію, – навпаки, він на службі у тих, хто від неї страждає», що його обов'язок – «у відмові плодити лжу про те, що знаєш, і в спротиві гнобленню». Цікава й глибоко особистісна, інтимна реакція на звістку про присудження премії. У нотатнику Камю записав: «Нобелівська премія. Незвичайне почуття жахливої втоми і суму. У двадцять років, голий і босий, я знав, що таке справжня слава. Мати». В останні роки життя Камю працював над романом «Перша людина», який залишився незавершеним. За чернетками й начерками цей останній твір Камю був підготовлений до друку й виданий його донькою вже на початку 90-х рр.

Загинув Камю в автомобільній катастрофі на самому початку 1960 р.

Альбера Камю разом із Сартром прийнято визначати як найвидатніших екзистенціалістів у французькій і всій західній літературі. Проте, сам Камю цю приналежність не раз заперечував і навіть заявляв, що його творчість є скорше опозицією екзистенціалізму. І справді, для подібних заперечень у нього були серйозні підстави, бо багато в чому він далеко розходився з екзистенціалізмом гайдеггерівського чи сартрівського взірця.

Та справа тут полягає і в тому, як розуміти самий екзистенціалізм. Звичайно, Камю важко віднести до нього, якщо розуміти його як філософську доктрину або ж визначену, досить чітко окреслену понятійну систему. Насправді це радше поширений умонастрій, якому притаманні спільні світоглядні мотиви, споріднені або близькі поміж собою. Першорядна роль належить суб'єктивно-особистісному чиннику, що витікає із природи екзистенціалізму як світоглядної структури. Звідси, до речі, властиве йому тяжіння до есеїстичного вислову, що перебуває на межі між філософією і літературою.

Слід звернути увагу на таку значущу закономірність у розвитку екзистенціалізму: виник він як філософська течія (М. Гайдеггер і К. Ясперс у Німеччині, М. Мерло-Понті й Г. Марсель у Франції, М. Бердяєв і Л. Шестов у Росії), але на пізніх етапах свого руху став переважно течією літературною, проявившись у творчості численних західно-європейських і американських письменників середини й другої половини ХХ ст. Тими ж інтелектуалами, які інспірували й здійснили цей перехід екзистенціалізму в літературу, були французи Жан-Поль Сартр і Альбер Камю.

Але які ідеї й умонастрої складають серцевину екзистенціалізму і як вони проявляються у Камю? Екзистенціалізм передусім характеризується зосередженістю на власне особистості, на особистості, так би мовити, емпіричній, вилученій із будь-яких систем її інтегрування – релігійних, метафізичних, соціальних, політичних тощо, і залишеній «наодинці» з існуванням. В екзистенціалізмі саме ця особистість, її існування приймається за єдину достовірну реальність, основу й відправну точку осмислення буття. Основоположний постулат екзистенціалізму проголошує: екзистенція передре есенції, існування передре сутності.

Зосереджуючись на особистості та її існуванні, екзистенціалізм не може обійти питання її пов'язаності з «іншим» та соціумом. Визнаючи цю пов'язаність, екзистенціалісти, проте, дають їй суто негативістське витлумачення. У них вона аж ніяк не є інтегрованою особистості певною соціальною спільнотою, її включеністю в ті чи інші соціальні процеси й контексти. Особистість у екзистенціалістів самотня й самоцільна, її буття – це переважно протидія середовищу, *іншому*, а також суспільству, державі, які нав'язують їй свою волю, свої закони й мораль, відчужують її, прагнуть перетворити в знаряддя, у засіб чи функцію. Ідея самотності й відчуженості особистості, її приреченості на самотність і відчуженість є однією з провідних у філософії та літературі екзистенціалізму. Щодо Камю, то подібна тотальність була йому чужою, у нього й «абсурдні герої» не сприймають природу як чужу й ворожу стихію, тут на заваді ставала характеризована вище «середземноморська» культурна традиція.

Особливо зближує Камю-мислителя з екзистенціалістами ідея абсурдності буття, на якій він переважно й зосереджується. Він визначав абсурд як «метафізичний стан людини в світі», отже, як фундаментальну проблему людського буття. Причому для Камю, як, зрештою, і для інших екзистенціалістів, абсурдність не є онтологічною категорією, іманентною світобудові, – вона є породженням самоусвідомлення людини в світі. Зрештою, «абсурдна свідомість» породжує те, що називають «абсурдністю світу» – світу, в якому «вмер Бог», в якому людина втратила віру в своє безсмертя й у вищий сенс буття та свого призначення. Світ як такий не є ані абсурдним, ані розумним, він є позалюдською реальністю, байдужою до «вимог розуму» й бажань людини.

У нас ще недавно Камю відносили до мислителів-ірраціоналістів, але без достатніх на те підстав, усупереч його відданості розумові як останній і єдиній опорі та надії людини. Він не вважав світ ірраціональним хаосом і не заперечував можливостей його наукового пізнання, проникнення в найскладніші реальності макро – й мікрокосмосу. Але він вважав, що ці наукові досягнення не наближають нас до пізнання людського сенсу буття, не дають відповіді на глибинні екзистенційні питання: для чого ми прийшли в світ і в чому сенс нашого буття поза самим актом біологічного існування? Це ті екзистенційні питання, відповіді на які давала релігія, але, на думку Камю, відповіді ілюзорні, котрі вже не можуть задовольнити «мислячу тростину» новітньої доби. Неспроможна дати відповіді на ці питання й філософія, збиваючись на телеологічні моделі, тобто приписування світові якоїсь вищої цілі, запрограмованої в об'єктивному ході речей.

Усі ці питання трактуються Камю в його першому великому філософському творі, в есе «Міф про Сізіфа», який має підзаголовок «Етюд про абсурд». Заперечуючи проти онтологізації абсурду, Камю проголошував: «Поза людським розумом немає абсурду. Отже, разом зі смертю зникає й абсурд, як і все інше. Але абсурду немає і поза світом». Абсурд існує лише в

«людському всесвіті», і виникає він із протистояння людської свідомості нерозумному й непроникному світові, з усвідомлення закинутості людини в цей світ і її минулості. «Якби я був деревом чи твариною, – пише Камю, – проблема сенсу зникла б зовсім, бо я став би часткою цього світу. Я був би цим світом, якому я нині протистою всією моєю свідомістю, моєю вимогою волі. Нікчемний розум протиставив мене всьому творінню, і я не можу відмінити його розчерком пера». З цим усвідомленням дійсного місця людини в світобудові з'являється відчуття абсурду, який і є її «метафізичним станом у світі».

Але абсурд береться Камю як вихідний пункт роздумів, на перший план в есе висувається питання про вихід із цього «метафізичного стану». Це питання вирішується автором категорично, на його думку, існують тільки два виходи зі стану абсурду, універсального безглуздя: або фізичне самогубство, тобто знищення того, хто волає про сенс життя, або «філософське самогубство», стрибок через стіну абсурду в ілюзію, що наділяє вакуум людським змістом і сенсом. Піддаючи обидва ці варіанти докладному аналізу, заснованому на численних прикладах і прецедентах, Камю, зрештою, не схиляється до жодного з них.

Але що ж тоді пропонується? Відповідь слід шукати в заключному нарисі, який дав заголовок всьому есе. Тут Камю звертається до грецького міфу про Сізіфа. Мисляча людина уподібнюється автором цьому міфічному герою, бо вона приречена на вічне протистояння абсурду й боротьбу за самоствердження без надії на перемогу. «Сізіф, пролетарій богів, безсильний і бунтівний, знає про безкінечність своєї сумної долі; про неї він думає, спускаючись з гори. Ясність бачення, яка мала бути його мукою, перетворюється на його перемогу». Отже, ясність розуму не тільки відкриває людині трагізм її існування, але й стає її єдиною опорою і джерелом сили, що дозволяє кидати виклик богам. Одне слово, у заключному нарисі «Міфа про Сізіфа» екзистенціалізм обертається на трагічний стоїцизм, що загалом характерно для Камю.

Постулат абсурдності буття людини спільний для екзистенціалістів, розбіжності починаються у ставленні до абсурду, у визначенні позиції щодо цієї прикрої реальності буття. Виразно проявляються ці розбіжності між Сартром і Камю, яких певний час вважали однодумцями. Ще 1938 року, рецензуючи в алжирській газеті роман Сартра «Нудота», Камю писав: «Виявити абсурдність життя – аж ніяк не завершення, а тільки початок... Нас цікавить не це відкриття як таке, а його наслідки й правила поведінки, що з нього випливають». Не влаштовує Камю й те, що протагоніст роману Сартра «підкреслює все те, що його відштовхує в людині», замість того, щоб засновуватися в підході до людини на її трагічній величч, породжуваний непоправним розладом зі світом.

Першим твором Камю, де екзистенціалістська проблематика отримала завершене вираження, була драма «Калігула». Спершу м'який і сором'язливий правитель, Калігула після смерті сестри й коханки спізнав, що всі люди смертні й нещасні, що все позбавлене сенсу й логіки, в усьому й завжди панує абсурд. Насильник і вбивця не за природними нахилами, а з філософського принципу, Калігула відкидає будь-які моральні норми, принижує всіх, знущається, убиває, чинить неймовірні злочинства й блюзнірства, проголошує себе богинею Венерою і примушує віддавати йому відповідну шану. Усе це він чинить, аби втовкмачити в голови підданих *правду цього світу, яка полягає в тому, що її немає*, аби увиразнити, зробити цілком очевидним абсурд як єдину істину буття, щоб усі це могли осягнути. Сам же він хоче досягти справжньої, безмежної свободи, стати для підданих богом і долею.

Протагоніст першої драми Камю обрав хибний шлях для вирішення основних екзистенціальних проблем, який приводить його до краху й загибелі. Перед смертю він робить висновок: «Я не знайшов істинного шляху, ні до чого не прийшов. Моя свобода була неповна».

Проблема абсурдної людини в абсурдному світі знаходить глибоке й неоднозначне тлумачення в романі Камю «Чужий», який є центральним твором першого етапу творчості письменника, «етапу абсурду» за його визначенням.

Що передусім впадає у вічі, коли знайомишся з протагоністом цього роману, дрібним службовцем Мерсо, так це його повне збайдужіння до всього на світі й до самого себе. Найуживаніша фраза в романі – *«мені це байдуже»* та її варіації *«мені однаково»*, *«мене це не обходить»* та ін. Причому з'являються вони лише в мові Мерсо (чи у не власне прямій мові, де звучить його голос) і, зрештою, перетворюються на своєрідний лейтмотив його образу. Коли патрон пропонує Мерсо попрацювати в Парижі, той у відповідь заявляє, що йому байдуже, де жити. Таку ж цілковиту байдужість він виявляє в особистому житті, і коли Марі запитує, чи думає він з нею одружитися, Мерсо відповідає, що йому байдуже, але якщо вона цього бажає, то можна й одружитися. Незворушно сприймає Мерсо й смерть матері, поховавши її, він іде з Марі в кіно, а потім спить з нею. З відчуженістю Мерсо тісно пов'язана його моральна індиферентність: загальноприйняті моральні норми й принципи не мають над ним сили, регуляторами його поведінки, як у первісної людини, виступають чуттєві реакції й спонуки.

У романі не показується, як Мерсо став таким, яким він є. Лише в одному місці натяками говориться, що замолоду він був таким, як і всі люди, і ніщо людське не було йому чуже чи, точніше, байдуже. Далі приходить відчуття того, що все позбавлене справжнього сенсу, настає відчуження, яке дедалі глибшає і зрештою призводить до перетворення Мерсо на «людину абсурду». Протагоніст роману поводить, мислить, відчуває себе як людина, що пережила «метафізичне прозріння» і їй відкрилися найглибші екзистенційні істини: що люди самі під порожнім небом, що смерть – це зникнення абсолютне й безповоротне, що життя позбавлене вищого призначення й сенсу, а розуміння «нульового результату» будь-якої людської активності, який спричиняється смертю, знецінює саму активність. Відчуженість від усього, втрата об'єктивних і осмислених мотивів діяльності та потреби в ній руйнує структуру людської особистості, призводить до стану повної прострації – інтелектуальної, емоційної, моральної. Усе це відбувається з Мерсо, у цьому й полягає сутність «людини абсурду», як вона уявлялася авторові роману.

Проте, якби образ Мерсо зводився до цієї сутності, то ми мали б образ-тезу, що однозначно виражає філософську ідею абсурдизму. Звичайно, це й не образ-характер реалістичного соціально-побутового роману, а передусім певна філософська еманация. Та є в образі й інші аспекти, які перебувають у певній розбіжності з домінантою, створюючи відтак його внутрішній простір, уносячи в нього певні риси характеру й оживляючи його.

Так, відчуженість Мерсо не є всеохопною, цілковитою. Він відчужений від суспільства, від людського світу, але тісно пов'язаний зі світом природи, елементарних почуттів та інтенсивно живе ними. Йому притаманна «повнота чуттів», з якої починається особистість, але протагоніст роману зупинився на цьому рівні, «замкнувся» на ньому. Мерсо наповнює блаженним відчуттям сонце, і в його протокольно-стриманій, беземоційній розповіді прориваються майже гімнічні нотки, коли мова заходить про сонце, море, чуттєві розкоші природи. Коли він потрапляє до в'язниці, від тюремної неволі страждає його тіло, тоді як дух залишається у звичному для нього стані прострації. Отже, Мерсо – це й така собі «природна людина», що своєю елементарністю, єдністю зі світом природи і своєю сторонністю в соціумі нагадує «природних людей» просвітників XVIII ст., зокрема філософських повістей Вольтера. І небезпідставно Сартр у своїй інтерпретації «Чужого» (1943) прямо пов'язував роман Камю з традицією вольтерівських філософських повістей.

Певна суперечність образу Мерсо простежується і в іншому плані. Водночас з моральною індиферентністю йому властива правдивість, нездатність кривити душею і фальшивити, а це теж моральна чеснота, до того ж високого ґатунку. І саме ця чеснота «стороннього» стає серйозною перевіркою для суспільства, якої воно не витримує. Для героя ж ця чеснота стає причиною смерті: своєю щирістю, нездатністю прийняти правила гри, що їх йому нав'язують, він викликає підозру в суддів, і йому як «людині, небезпечній для суспільства», виносять смертний вирок. У передмові до американського видання роману Камю писав про свого героя: «Він

відмовляється від брехні. Брехати – це не просто говорити те, чого не було насправді. Це також і головним чином – говорити більше, ніж було насправді, а в тому, що стосується людського серця, – говорити більше, ніж відчуваєш... Усупереч видимості, Мерсо не хоче спрощувати життя. Він говорить те, що є насправді, він відмовляється від фальшу, і ось уже суспільство відчуває себе під загрозою». І письменник робить висновок: «Не такої вже й великої помилки припустяться ті, хто прочитає в «Чужому» історію людини, яка без будь-якої героїчної пози згоджується померти в ім'я істини».

Друга частина роману відрізняється від першої не тільки характером сюжету, а найперше тим, що в ній наперед виходить інша проблематика. Якщо основний зміст першої частини становить анатомія свідомості «людини абсурду», то в другій частині у центрі уваги – абсурдність світу, критика суспільства, його ідеології та моралі. Роман Камю «Чужий» – це й розповідь про насильство, що його чинить суспільство над «природною людиною», та про вбивство її. Цей поворот теми, це, так би мовити, перетворення Адама на Христа, не порушує структурної єдності роману завдяки вдалому композиційному вирішенню, простому й ефективному.

Усе те, що в першій частині твору показано реально, у натурі, у другій частині постає вже як предмет судового слідства та офіційно-моралізаторського тлумачення. І це «друге дзеркало» до невпізнання спотворює натуру. Це не просто торжество казенного формалізму, вічного ворога життя, що не вкладається в приписи та норми, а й *ідеологізація* елементарних людських вчинків та їхніх спонук, унаслідок чого вони починають здаватися злочинами – моральними, громадськими, юридичними.

Слід ще сказати про стиль роману, який вражає надзвичайною стриманістю й прямою вислову, убогістю епітетів і майже цілковитою відсутністю тропів, якоюсь навмисною знебарвленістю. І це не від художньої безпорадності автора, навпаки, написати визначний твір, обмеживши себе такою вбогою палітрою, міг тільки справжній майстер слова. Усі ці стильові особливості перебувають у прямій відповідності за змістом твору, сутністю героя і обумовлюються ними. «Чужий» Камю може слугувати хрестоматійно-наочним підтвердженням тому, що в справжньому творі мистецтва всі компоненти форми значущі й у своїй сукупності втілюють художній зміст в усій його повноті й багатстві.

Це від повної відчуженості Мерсо, «людини абсурду», походить те, що відомий французький учений Р. Барт визначив як «нульовий градус письма». Написано твір короткими фразами предметно-констатуючого змісту, що прагнуть «закруглитися», замкнутися на собі й взаємоізолюватися. Як говорив Сартр у згадуваному розгляді «Чужого», тут «між кожною фразою світ знищується і відроджується», тут кожна фраза – «це острів». Нагадаю, що оповідачем у романі виступає сам «чужий», і ці особливості стилю – не що інше, як вираження структури його світосприймання, його свідомості. Для нього існує лише теперішнє, наявне, що в цей момент сприймається чуттями. Причинно-наслідкові зв'язки послаблюються, і кожен предмет, кожна чуттєва мить тяжіє до відокремленого існування. Звідси й така характерна особливість стилістики твору, як цілковите переважання зв'язків сурядності над зв'язками підрядності.

За відомим висловом Камю, «абсурд має сенс лише настільки, наскільки з ним не згодні». Письменник не задовольнявся констатацією абсурдності буття, а й прагнув знайти позитивні вирішення, дати відповідь на кардинальні питання: як і для чого жити. Слід, проте, сказати, що в цьому сенсі результати «Чужого» досить-таки скромні, це визнавав і його автор. Важливим кроком на цьому шляху став роман «Чума», в якому відбувається перехід від «естетики абсурду» до «естетики бунту».

Перші начерки до роману «Чума» були зроблені Камю ще на початку 1941 р., коли він учителював в Орані. Перший варіант твору був завершений у 1943 р., але автора він не задовольнив, і робота над романом тривала, вбираючи новий життєвий досвід Камю, учасника руху Опору. Вийшов роман уже в повоєнний час, у 1947 р. Він став містком і завершеним утіленням того, що Камю осмислив і пережив у роки суворих випробувань, вираженням значних світо-

глядних зрушень і відкриттям нових істин. Зіставляючи «Чужого» й «Чуму» в цьому розтині, їхній творець писав: «Чума» в порівнянні з «Чужим», безперечно, знаменує перехід від самотнього бунтарства до визнання спільноти, чию боротьбу необхідно поділяти. І якщо існує еволюція від «Чужого» до «Чуми», то вона відбувається в напрямі до солідарності й співучасті».

«Чуму» Камю відносять до романів про антифашистську боротьбу й рух Опору, і для цього є свої підстави. Та й автор прямо проголошував: «Явний зміст «Чуми» – це боротьба європейського руху Опору проти фашизму». Говорив він і про те, що прагнув у романі «віддати атмосферу задухи, в якій ми жили, атмосферу загрози й вигнання, в якій скніли»». Однак усім цим зміст твору далеко не вичерпується, навіть більше, акцент у ньому зміщено на трактування позачасових філософських проблем буття. «Водночас, – провадив Камю, – я поширив значення цього образу (образу чуми – Д. Н.) на буття в цілому».

За жанровою природою цей твір Камю – це роман-притча, належить він до поширеного в новітній інтелектуальній прозі жанру, що характеризується універсальністю й багатозначністю змісту. До того ж «Чума» Камю – одне з примітних явищ у цьому жанрі, поряд з «Процесом» і «Замком» Кафки, «Котлованом» і «Чевенгуром» Платонова, «Санаторною зоною» Хвильового, «Володарем мух» і «Шпилем» Голдінга тощо. Фабула роману-притчі алегорична, вона позначена смисловою багатозначністю і несе в собі потенційну можливість «прикладання» до різних сфер дійсності, різних її явищ, процесів, структур. Тим самим романи-притчі нового часу наближаються до міфу й набирають рис романів-міфів, нерідко зливаючись з ними.

Удавшись до самоаналізу, Камю знаходить у собі митця, схильного перетворювати наявну дійсність у міфічні парадигми. 1950 року він визнавав: «Досі я не був романістом у прямому значенні слова. Скоріше я був митцем, що творить міфи відповідно до своїх пристрастей і своїх тривог». Тим же твором Камю, де ці його міфотворчі нахили виявилися найвідчутніше, є, безперечно, роман «Чума», – попри всю відданість автора принципу духовної дисципліни, раціоналістичності мислення і суворій логіці викладу.

Фабула роману «Чума» – хроніка чумного року в Орані, жакливі епідемії, яка вкинула городян у безодню страждань і смерті. Написана ця хроніка людиною, яка визнає лише факти й прагне до точності їх викладу, нічим не поступаючись заради оздоб стилю. Її автор – доктор Ріє, який і за своїм інтелектуальним складом, і за характером занять шанує розум та логіку і не приймає двозначності, хаосу, ірраціональності. Але це стосується лише «хроніки», тобто притчевої фабули, сама ж чума, образ, що витворюється всім романом (а твір – це теж образ, тільки іншого рівня й масштабу) – міфічно багатоплановий і багатозначний, універсальний за своїм параболічно-символічним змістом. Чума у Камю – це не тільки фашизм, «коричнева чума», як тоді називали його в усій Європі, а й зло взагалі, так би мовити, метафізичне зло, невіддільне від буття, іманентно йому властиве. Але й цим не вичерпується «суперобраз» роману: чума – це й абсурд, який тут осмислюється і як форма існування зла, і як трагічна «доля людська», бо зло нездоланне, й інші значення та змістові відтінки.

«Чума» Камю – роман філософський, і природно, що на першому плані в ньому філософська проблематика, філософське, тобто узагальнено-універсальне трактування зла в контексті людського буття. Саме так і осмислюється чума головними героями роману, інтелектуалами Ріє і Тарру, устами яких найчастіше говорить автор. Для них чума, зло – це щось невіддільне від людини та її існування, найнебезпечніша ж вона тим, що навіть той, хто не хворий, все одно носить хворобу у своєму серці.

У контексті роману чума – універсальна метафора зла в усій його багатолітності й нездоланності. Стан «зачумленості» – той стан, якого майже нікому не вдається уникнути, а його подолання вимагає постійної мобілізації волі, духовних і моральних сил особистості. Бути «зачумленим», за Камю, – це не тільки чинити насильство, а й не повставати проти нього. «Зачумленість» – не лише готовність убивати, а й примиренність з тим, що вбивають. До «зачумленості» віднесене й самовпевнене невігластво, при чому автор вважає, що особливо

небезпечним воно стає, отримавши владу над людьми. Усі люди тою чи іншою мірою перебувають у невіданні, це сумна «доля людська», бо абсолютне знання неможливе. *Найстрашніше зло*, резюмує автор, *це невідання, яке вважає, що йому все відоме, і тому можна вбивати*. Тут Камю спирається на історичний досвід ХХ ст., моторошний досвід нацистської Німеччини й більшовицької Росії.

Люди доброї волі можуть перемогти конкретне зло, але їм ніколи не досягнути перемоги над злом у світобудові. «Що таке чума?» – запитує Тарру у доктора Ріє, і той, подумавши, відповідає: «Нескінченна поразка». І тому у фіналі роману, слухаючи радісний гамір городян, які святкують звільнення міста від чуми, доктор Ріє думає про те, що будь-яка радість перебуває під загрозою, бо він знає, що «бацила чуми ніколи не вмирає, ніколи не щезає» і що знову, «можливо, настане день, коли на лихо і як наука людям чума розбудить пацюків і пошле їх конати на вулиці щасливого міста».

Слід, проте, зазначити, що Камю непокоїло не так зло саме собою, як позиція людини перед цією невблаганною реальністю буття. А це означає, що не метафізика зла, а гуманістична етика виходить на перший план у романі «Чума». Свідомість того, що остаточна перемога над злом недосяжна, не паралізує розум і волю головних героїв роману, їхньої готовності самовіддано боротися з чумою. Автор шукає в людині ті сили, ті потенції, які піднімають її супроти зла, і знаходить їх передусім у моральній природі людини. Це, до речі, зближує його позицію з віковою традицією французької культури, зокрема з письменниками-моралістами ХVII ст. та просвітниками ХVIII ст.

Роман «Чума» цікавий і як художнє явище. Написаний він у підкреслено стриманій і об'єктивній манері, у формі хроніки однієї епідемії, а хроніка, чи роман-хроніка, як відомо, найбільш об'єктивізований жанр, спрямований передусім на фіксацію подій. Але ж не секрет, об'єктивність нерідко буває замаскованою чи, точніше, трансформованою суб'єктивністю. Саме в такому аспекті деякі критики – і не без підстав – тлумачили роман усупереч авторському визначенню його жанрової природи. Справді, роман «Чума» в його філософсько-інтелектуальному змісті можна розглядати як своєрідний авторський монолог, розбитий на окремі партії, вручені різним персонажам. Втім, це природна річ для філософського роману.

Три наступні, після «Калігули», оригінальні п'єси Камю, створені в 50-х рр., теж досить виразно відбивають його еволюцію, різні її етапи. Неважко при цьому спостерегти, що всі вони тяжіють до якогось із найзначніших, етапних творів письменника, які найвагомніше репрезентують його творчість певного періоду; звичайно, це не ставить під сумнів самоцінність цих п'єс.

Так, драма «Непорозуміння», написана в 1942 – 43 рр., явно тяжіє до «Чужого», до «етапу абсурду» в творчості Камю. Між цими творами маємо й прямий сюжетний зв'язок: сюжетом п'єси стає газетний звіт про вбивство, що його читає Мерсо в тюремній камері. У цій п'єсі знаходимо згущену атмосферу абсурдності, що сягає критичної точки. Колись, ще замолоду, Ян поїхав із рідного чеського села на заробітки, розбагатів у далеких краях, і вже літньою людиною приїздить разом з дружиною до матері й сестри, які тримають в селі готель. Йому заманулося «розіграти» їх, він зразу не відкрився їм, і цей його «жарт» став причиною «непорозуміння». Уночі сестра й мати вбивають Яна, щоб заволодіти грішми, які він їм показав. Коли «непорозуміння» з'ясовується, мати вішається, а сестра кидається в колодязь. У цій п'єсі Камю абсурд набуває рис фатуму, та й автор характеризував її як «сучасний переклад древніх мотивів фатуму».

Щодо «Стану облоги», то ця п'єса, завершена й поставлена в 1948 р., тісно пов'язана з романом «Чума» і є його своєрідною конкретизацією, передусім суспільно-політичною. У цьому «видовищі на три частини», як визначив автор жанрову специфіку цього твору, де «змішуються всі драматичні форми вислову від ліричного монологу до масових сцен», чума персоніфікується в диктаторі тоталітарного складу, а «стан зачумленості» втілюється в тоталітарному ладі суспільства. «Я хотів атакувати в лоб той вид політичного суспільства, що

організовувалося чи організується на тоталітарний лад», – писав Камю про задум і призначення цієї п'єси. Про «добрі наміри» тоталітаризму він саркастично зауважує, що чума «хоче зробити нас щасливими, як вона це розуміє», а в результаті виходить «пожиттєве покарання щастям». Тут найсуворіше забороняється «хворих», тобто інакомислячих чи невдоволених, приховувати від властей і ставиться за обов'язок доносити на друзів та близьких, а щоб «зараза» не передавалася через розмови, наказується всім заткнути собі рот кляпом, вимоченим в оцті. Усе це дуже нам знайомі суспільно-політичні реальності, як і ідеал Чуми – «отримати якомога більше рабів за допомогою мінімуму правильно визначених як мерці».

І нарешті, драма «Справедливі» (1949), яка була створена в період, коли Камю виношував задум трактату «Бунтівна людина», і яка значною мірою з нього виростала. Тому доцільніше буде сказати про неї після хоча б загального розгляду названого трактату.

У цьому трактаті розглядається феномен бунту, який у Камю виступає, поряд з абсурдом, однією з наріжних категорій. Бунт у Камю – не повстання чи якась інша форма соціального протесту, а універсальна категорія, що висновується із метафізичного стану людини в світі. Таким її станом, за Камю, є абсурд, то ж бунт пов'язується з абсурдом і з нього виводиться. Визначаючи перехід від абсурду до бунту, Камю пише: «Перша і єдина очевидність, яка дається як досвід абсурду, це бунт. Бунт виникає з усвідомлення побаченої безглуздості, з усвідомлення незрозумілості й несправедливості людської долі».

Але бунт – це дія, а дія вже завтра може обернутися вбивством, яке в наш «час ідеологій» може набрати розмаху винищення цілих класів чи рас, і тому, за Камю, принципово важливо у визначенні бунту визначитися у ставленні до вбивства, чітко відповісти на питання, що «постає серед крові й стогону нашого століття», коли «щоранку прикрашені медалями вбивці вриваються в камери-одиночки». Ще одна необхідна передумова – осмислення «логічного злочину» філософії XIX–XX ст. і «прискіпливе вивчення способів його виправдання», котре на ділі означає виправдання масових убивств, що практикуються тоталітарними режимами.

У трактаті простежується історія бунтарства і його модифікації від зародження до XX ст., коли його було взято на озброєння тоталітарними ідеологіями. Перша його стадія – це «метафізичний бунт», що є «повстанням людини супроти своєї долі й всієї світобудови»; свого завершення він досягає в романтичному бунтарстві з його «світовою скорботою», що ґрунтується на свідомості «порожнечі» світобудови, її байдужості до людини. Але так чи інакше цей бунт ще був апеляцією до Бога як вищої духовної і моральної сили, хай і у формі протесту та заперечення. Іншого змісту й характеру бунт набуває після «смерті бога», проголошеного Ніцше, хоч насправді, за словами німецького філософа, він «не вбивав бога», а «знайшов його мертвим у душі своєї епохи». На цій стадії «метафізичний бунт» переростає в «історичний бунт», який дедалі більше набирає нігілістичного характеру. Він стає передусім протестом проти історії, що мислиться як дія голих людських сил на земному полігоні, а бунтівники переймаються вірою в можливість її замінити, перетворити відповідно до своїх уявлень про суще й належне. Особливо велику роль зіграла в цьому переломі німецька філософія, насамперед Гегель і Маркс, які навчили розуміти історію як «функцію діалектики панування і рабства».

Німецькі мислителі дали теоретичний начерк «історичного бунту», а його практичне втілення взяли на себе російські революціонери: «У цій країні, позбавлений філософських традицій, ще зовсім молоді люди засвоїли німецьку ідеологію і стали кривавим втіленням її висновків», ними вона була доведена до таких крайнощів, які німецькими професорами допускалися хіба що в думці. Найбільш докладно розглядається в трактаті Камю революційний рух у Росії від «нігілістів» 60 – 70-х рр. XIX ст. до сталінської диктатури. Книга створювалася в той час, коли у Франції поширилися відомості про сталінські масові репресії й терор, і значною мірою була реакцією на ці страхітливі злочини. У ній письменник докладно простежує, як «прометеївський бунт» перероджується в цинічний політичний прагматизм і втілюється в терористичну політичну систему, у підмурок якої покладено абсурдну ідеологему: «необхідно задум-

шити свободу, щоб побудувати імперію, а ця імперія в один прекрасний день перетвориться на свободу». Камю дає нищівну характеристику «радянській імперії»: «Це війни, мракобісся і тиранія, яка тільки відчайдушно клянеться, що стане колись царством “дійсної свободи”».

Проте все це не означає, що в «Бунтівній людині» Камю приходить до заперечення бунту як екзистенційної категорії. «Велич бунту, – пише він, – у тому й полягає, що йому чужий будь-який розрахунок». Вихід йому вбачається у своєрідному «перманентному бунтарстві» людського духу й сумління, що цурається влади, бо вона є неминучим насиллям і несправедливістю.

Як зазначалося, драма «Справедливі» пов'язана з есе «Бунтівна людина», написана вона на сюжет з історії революційного руху в Росії. Її дія віднесена до 1905 р., але насправді в ній узагальнено більш широкий період російського революційного руху, починаючи з нечаївщини й народництва 70-х рр. Автор зауважив з цього приводу, що в «Справедливих» не слід вбачати історичну п'єсу, це скоріше твір на кшталт французьких трагедій XVII ст., які трактують «людську долю взагалі, в усій її простоті й величі». Дія твору сходиться до того, що група соціалістів-революціонерів готує і здійснює революційну акцію – убивство великого князя Сергія; в основу покладені дійсні історичні події, терористична акція, учинена групою Б. Савинкова в лютому 1905 р. Але в центрі п'єси Камю – колізія між революційним терором і людяністю, гуманістичним моральним принципом. Головний герой п'єси Каляєв, який здійснює замах, хоче зняти колізію « новою заповіддю»: «той, хто вбиває, повинен вбити й себе». Цим він сподівається обмежити безмежність насилля й терору, небезпечну тенденцію, яка все виразніше проявлялася в російському революційному русі, вісуючи сталінщину.

Найзначнішим твором Камю останнього періоду є повість «Падіння», яка з'явилася в 1956 р. Написана вона була після кризи й розпаду екзистенціалізму, після повного розриву між Камю і Сартром і якоюсь мірою була підбиттям підсумків того, що відбулося. Є немало свідчень того, що Камю усвідомлював себе одним з призвідців кризи і вважав її закономірним явищем, оскільки екзистенціалізм віджив свій час. Для нього в цей період характерні судження про екзистенціалізм як про «філософію і позицію, що зводиться до психологічного самооголення, котре дозволяє демонструвати всьому світові свідомість власної нікчемності, ницості й занепаду, у повному відриві від головних соціальних конфліктів і від реального впливу на світ».

Повість «Падіння» якнайкраще вписується в контекст цієї ідейної еволюції Камю і є найповнішим її вираженням. Написана вона у формі сповіді колись знаменитого паризького адвоката Кламанса, який, переживши прозріння, пориває з життям, яким жив досі.

Поштовхом до того, що Кламанс засумнівався в самому собі й у ньому розпочалася «робота свідомості», що привела до самоусвідомлення й самопереоцінки, став випадок, коли він лишився байдужим свідком самогубства молодой жінки. У коментарі до «Падіння» Камю вказав на цю сцену як на ключову: у ній розкривається та істина, що майже зразковий Кламанс не здатен навіть на мить забути про себе заради іншого. Саме цієї ночі він і почув уперше сміх, хоч довкола не було жодної живої душі, і віднині цей іронічний сміх буде йому вчуватися все частіше й виразніше. То був сигнал того, що розпочалася «робота самоусвідомлення», яка виливається в самовикриття, і все життя оповідача, і він сам постають тепер як ница комедія.

Але чи є сповідь Кламанса покутою, що дає прощення гріхів, тобто справжньою покутою, що відкриває можливість морального відродження людини? На це герой повісті виявляється неспроможним і зупиняється десь на півдорозі. Причина у тому, що і в новій іпостасі він не може звільнитися від старих вад, подолати егоцентризм.

Повість «Падіння» істотно відрізняється від попередніх великих творів Камю і за змістом, і за формою. У ній загострюється критика буржуазної людини та її моралі, але водночас послаблюються, особливо порівняно з «Чумою», пошуки справжніх цінностей та їх ствердження. Тут замість стоїчного гуманізму маємо «психологічну оголеність», замість суворих моральних постулатів – «подвійну бухгалтерію» і двозначність сповіді людини з ускладненою

і в чомусь хворобливою психікою. Стиль повісті, порівняно з «нульовим градусом» письма в «Чужому» і суворою хронікальною стриманістю в «Чумі», вражає майже бароковою пишнотою: риторичні звороти й прикраси, велемовний пафос самовикриття, багатство метафор та інших тропів. Можна сказати, що «Падіння» – це вже твір, написаний Камю на роздоріжжі, у час назрівання творчої кризи й перелому.

Тривалий час, аж до середини 90-х рр. минулого сторіччя, вважалося, що Камю так і не вийшов із стану творчої кризи й вичерпався як письменник, про що переважно зі зловтіхою писала критика. Насправді ж він уже наприкінці 50-х рр. подолав цю кризу, в його творчості відбувається перелом і вона виходить на нові орбіти. Переконливим підтвердженням цьому став його незавершений роман «Перша людина», чернетковий рукопис якого, точніше першої і половини другої частин із задуманих трьох, був знайдений, разом з намітками й планами твору, у сумці на місці автокатастрофи. Цей рукопис, ціною тривалої і дуже копіткої праці, був підготовлений до друку дочкою письменника Катрін Камю. Але публікацію твору вона відклала на невизначений час, зважаючи на пристрасті, що все ще вирували у Франції навколо війни в Алжирі та навколо самого Камю, і твір побачив світ лише у 1994 р., через тридцять чотири роки після загибелі письменника. Успіх роману був незвичайний, майже приголомшливий, преса буквально захлиналася від захоплення. Ніби резюмуючи всі ці відгуки, один з рецензентів писав: «Щоб у чернетці з такою силою проявився талант – це вже чудо. «Перша людина» в тому вигляді, в якому вона є, миттєво стане класикою».

Цей роман незвичайний для Камю своєю ідейно-тематичною багатовимірністю і, відповідно, композиційною складністю, залишаючись причому цілісною художньою структурою. Його основу становить автобіографічний наратив, розповідається в ньому про дитинство і юність автора, але й Камю «теперішній», відомий письменник, присутній у ньому не лише імпліцитно, а й експліцитно, зокрема в ролі персонажа, що з'являється в деяких епізодах. Роман присвячено матері і є якоюсь мірою романом про неї і незнамого батька, якого оповідач прагне пізнати. Та разом з тим, за визначенням Камю, це «водночас (це слово в чернетці підкреслено – *Д. Н.*) історія цілого світу, пройнята ностальгією за ним...» Важливе місце посідає в «Першій людині» алжирська проблема, украй гостра в 50-ті рр., «алжирська війна», котра отримує складну й неоднозначну інтерпретацію: не заперечуючи прав алжирських арабів на самовизначення, Камю водночас сприймає названу війну як загибель специфічної середземноморської франко-арабської цивілізації, до якої він відносив себе і ностальгійно переживав її зникнення. Маємо в романі й своєрідне продовження метафізичних пошуків письменника, що далеко відходять від абсурдистського дискурсу, зокрема концепт «німоти» як неусвідомлюваного і невідрефлектованого відчуття / знання глибокої істини буття.

Роман називається «Перша людина», чим означається мотив, що має виступати організуючим у його структурі. Але хто ж ця «перша людина»? Її пошуки розгортаються у творі в різних напрямках і аспектах, від етно – і соціоісторичного до метафізичного, але визначеної, остаточної відповіді на це запитання в ньому не знайти. (Тут слід брати до уваги, що роман обірвався на другій частині.) Чи це батько? чи сам оповідач? Батько, який поліг у битві на Марні, коли оповідач був ще немовлям, асоціюється у нього з країною та народом, і син через них сподівається його пізнати. «У цій людині була таємниця, і він, Жак (під ім'ям Жака Кормері виступає в романі автор-оповідач – *Д. Н.*) хотів її розгадати. Та насправді це була просто таємниця злиденності, що породжує людей без імені й без минулого, які створили цей світ, а самі зникли в ньому назавжди, поповнивши незліченний безіменний натовп мерців». І всі вони, провадить далі оповідач, бредуть по землі й кожна людина тут є першою. Скоріше «першою людиною» світу, що зникає, є той, чие коріння в цій землі, і хто, відірвавшись від цього світу, у своїй глибинній сутності лишається пов'язаним з ним і виступає його референтом у великому світі.

Перша частина роману закінчується його своєрідною сповідальною самоатестацією, яка, на мій погляд, проливає світло на поставлене вище питання. «Він прагнув уникнути безіменності, злиднів, упертого невігластва, йому було не під силу жити за законом цієї сліпої терплячості, без слів, без планів на майбутнє, коли думка не сягає далі щоденних турбот. Він їздив по світу, будував, творив, дотла спалював душі, життя його було наповнене по вінця». Але в глибині душі він відчував, що цей великий і розкішний світ внутрішньо залишається йому чужий і бажав «не без якоїсь дивної радості, щоб смерть повернула його на дійсну батьківщину й покрила великим забуттям пам'ять про дивну [...] людину, яка виросла і визріла без будь-якої допомоги і підтримки, в бідності, на щасливих берегах, в сяйні перших світанків всесвіту, щоб потім сам один, без пам'яті і віри, вступити в світ людей свого часу і в його жахливу і захоплюючу історію».

Той світ бідності й безіменності, з якого вийшов автор, він змальовує докладно, рельєфно й щиро, не приховуючи темного й принизливого, що важким тягарем відкладалося в ньому. Тут навіть немає місця для релігії, у цьому світі повсякденної тяжкої праці, постійної виснажливої боротьби за існування, не кажучи вже про жахливий душевний знос, що породжується хронічною бідністю. Та письменник не дистанціюється від цього світу, більше того, у чомусь посуттєвому й глибинному залишається належним до нього, і не лише в сенсі соціальної близькості й співчуття. Невипадково в намітках до плану твору він бере епіграфом рядок із драми Поля Клоделя «Обман»: «Ніщо не може зрівнятися з життям смиренным, невігласним, настійним», який указує на векторний підхід автора до означеного світу. Камю вважав, що йому властива якась абсолютна справжність і незаперечність, в якій закладена німа істина, корелятивна суворим і невідступним законам життя, що лишається невисловленою її носіями. Уособленням цього світу та його істини виступає в романі мати письменника, до якої він усе життя ставився з ніжною любов'ю. Звертаючись до неї, він пише в одному з начерків до роману: «Ти вище мого часу, вище історії, яка тебе прим'яла, ти справжніша всього, що я любив у цьому світі, пробач сину, що він втік від ночі твоєї істини».

Отже, без особливого ризику можна ствердити, що Камю передчасно пішов із життя не в стані кризи й творчої вичерпаності, а на новому високому злеті, і це переконливо засвідчується його останнім незавершеним романом. Само собою, цей роман тісно пов'язаний з усією попередньою творчістю письменника, але разом з тим з'являються тут нові концепції й інтенції, що якоюсь мірою дозволяє говорити про народження нового Камю – більш відкритого світові й розкутого як на рівні мисленевому, так і художньому, про нову якість його інтелектуальної прози, що виразно набирає синтезуючого характеру.

Д. Наливайко

Чужий

Перекладено за виданням: Albert Camus. *L'etranger*.

La Peste. – М. 1969.

© П. В. Таращук, переклад українською, 2006

Частина перша

I

Сьогодні померла мати. Або, може, вчора, не знаю. З притулку я отримав телеграму: «Мати померла. Похорон завтра. Щиро співчуваємо». І все. Мабуть, це сталося вчора.

Притулок для старих міститься в Маренго, за вісімдесят кілометрів від Алжира. О другій годині я сяду в автобус і дістанусь туди надвечір. Отже, зможу чатувати біля небіжчиці, а повернуся завтра ввечері. Я попросив у шефа два дні відпустки, і він, звичайно, не міг мені відмовити, бо не мав ніякої не менш поважної причини. Але, здається, невдоволено скривився, тож я навіть сказав йому: «Я тут не винен». Він не відповів, і я подумав, що, напевне, не годилося казати йому цих слів. Зрештою, чого я маю виправдовуватись? Радше він сам мав висловити мені своє співчуття. Але він, безперечно, висловить його післязавтра, коли побачить мене в жалобі. А тим часом мати ще ніби й не померла. Натомість після похорону в її смерті вже не буде сумнівів і все набере більш офіційного характеру.

О другій годині я сів на автобус. Припікало сонце. Як і завжди, я пообідав у ресторані Селеста. Усі мені співчували, а Селест скорботно зітхнув: «Мати тільки одна». Коли я виходив, мене провели до дверей. Я був трохи пригнічений, бо ще мав зайти до Еманюеля й позичити чорну краватку та жалобну пов'язку. Кілька місяців тому помер його дядько.

Мені довелося бігти, щоб устигнути на автобус. Ця поквапність і сама поїздка, коли тіло трусило на вибоїнах, смерділо бензином, а відблиски неба й шосе сліпили очі, мабуть, і стали причиною, що я одразу заснув. Я спав майже всю дорогу. Прокинувшись, побачив, що прихилився головою до офіцера, який усміхнувся мені й запитав, чи я здалеку. «Так», – відповів я, щоб не розмовляти з ним.

До притулку від містечка два кілометри. Я пішов пішки. Я одразу хотів побачити матір. Але вартівник сказав, що слід зайти до директора. Директор мав якісь справи, і я був змушений чекати. Вартівник невпинно розповідав про щось, а потім я нарешті побачив директора, що прийняв мене у своєму кабінеті. То був сухенький стариган з орденом Почесного легіону. Він дивився на мене ясними очима і так довго тис мені руку, що я вже не знав, як вивільнитись. Зазирнув до течки і промовив:

– Мадам Мерсо поступила до нас три роки тому. Ви були її єдиною підтримкою.

Мені здалося, ніби він чимсь дорікає мені, і я взявся пояснювати. Проте він урвав мене:

– Сину мій, вам нема чого виправдовуватись. Я читав справу вашої матері. Ви не могли забезпечити її потреб. Їй була потрібна доглядачка. А ваша платня дуже скромна. І зрештою, тут вона була щасливіша.

– Атож, пане директоре, – кивнув я.

– І знаєте, – додав він, – тут вона мала друзів, людей свого віку. Могла розмовляти з ними про цікаві їй речі, належні вже до минулої доби. А ви молоді, і їй було б нудно з вами.

То таки була правда. Коли ми з матір'ю жили вдвох, вона всякчас тільки мовчки поводити за мною очима. Перші дні у притулку вона часто плакала. Адже вона звикла жити вдома. Минуло б кілька місяців, і вона б плакала, якби її забрали з притулку. Знову-таки внаслідок звички. Почасти, мабуть, саме тому протягом останнього року я майже не їздив до неї. Крім того, поїздка до матері забирала увесь недільний день і вимагала від мене додаткових зусиль: я мав іти до автобуса, купувати квитки і їхати дві години.

Директор говорив щось і далі. Але я майже не слухав його. Згодом він проказав:

– Ви, мабуть, хочете побачити матір.

Я мовчки підвівся й пішов за ним до дверей. На сходах він пояснив:

– Ми перенесли її до моргу. Щоб не пригнічувати решту. Щоразу, коли в притулку хтось помирає, всі інші на кілька днів стають нервові й дратливі. І тоді їх тяжче обслуговувати.

Ми перетнули подвір'я, де чимало старих позбирались купками й розмовляли. Коли ми підходили до них, вони замовкали. А коли вже минали їх, позаду знову чулися розмови. Здавалося, ніби там стиха верещать папуги. Підійшовши до дверей невеличкого будиночка, директор зупинився:

– Месьє Мерсо, тут я вже лишаю вас. У разі потреби я буду в своєму кабінеті. А загалом ховатимуть о десятій ранку. Ми сподівалися, що ви зможете й чатувати над покійною. І останнє: ваша мати, здається, часто казала своїм приятелькам, щоб її поховали за релігійним обрядом. Я вже подбав про це. Але я хотів, щоб ви знали.

Я подякував. Мати, хоч і не була атеїсткою, за свого життя ніколи не думала про релігію.

Я зайшов до моргу. То була дуже світла, побілена вапном кімната зі скляним дахом. У ній стояли стільці й підставки на схрещених ніжках. Посередині кімнати на двох підставках лежала труна із закритим віком. З брунатних, пофарбованих дощок стирчали напівзакручені лискучі шурупи. Коло домовини сиділа арабка-санітарка в білому халаті та яскравій хустці на голові.

Одразу за мною увійшов вартівник. Він, певне, біг і трохи заїкався:

– Труну вже закрили, але я зараз зніму віко, щоб ви могли її бачити.

Він уже підходив до труни, як я зупинив його.

– Ви не хочете? – запитав він.

– Ні.

Вартівник збентежено зупинився, і я знімав, відчувши, що такого не годилося казати. Якийсь час він дивився на мене й запитав, але без докору, ніби просто цікавився:

– Чому?

– Не знаю, – відповів я.

Тоді, крутячи сивого вуса й не дивлячись на мене, він буркнув:

– Розумію.

Вартівник мав гарні блакитні очі й червонясту шкіру. Подав мені стільця, а сам сів трохи позаду. Санітарка підвелася й пішла до дверей.

– У неї сифіліс, – шепнув мені вартівник.

Немов не розуміючи, я глянув на санітарку й побачив у неї під очима пов'язку, що йшла навколо голови. Там, де мав бути ніс, пов'язка була пласка. Замість обличчя видніла тільки біла пов'язка.

Коли санітарка вийшла, вартівник повідомив:

– А тепер я покину вас.

Не знаю, який жест я зробив, проте він лишився, ставши десь позаду. Його присутність за моїми плечима заважала мені. Кімнату виповнювало лагідне надвечірнє світло. Під скляним дахом дзижчало двійко джмелів. Я відчув, що мене долає сон. Не обертаючись, я запитав:

– Ви давно тут?

– П'ять років, – миттю відповів він, немов чекав мого запитання, і говорив потім досить довго. Мовляв, він би дуже здивувався, якби хто сказав йому, що на старість він буде вартівником притулку в Маренго. Йому шістдесят чотири роки, він парижанин. Тут я урвав його:

– А! Так ви не тутешній?

Згодом я пригадав, що вартівник, перше ніж провести мене до директора, розповідав про матір. Казав, що її треба чимшвидше поховати, бо всюди спека, а надто в цьому закутку. Саме тоді він розповів, що жив у Парижі й добре пам'ятає його. «У Парижі небіжчика не ховають три, а то й чотири дні. А тут часу немає, інколи ще не змирився з думкою про смерть, як уже треба бігти за катафалком». І тоді дружина сказала йому: «Помовч, про таке не говорять!»

Старий почервонів і вибачився. Я заспокоїв їх: «Нехай». Його розповідь, на мій погляд, була цікава й точна.

У морзі старий розповів мені, що потрапив до притулку як злидар. Він почувався ще на силі, тож і попросив, щоб йому дали місце вартівника. Я зауважив, що, зрештою, він теж пансіонер. Старий відповів, що ні. Мене вразила манера, з якою він говорив «вони», «інші», а інколи й «старі», розповідаючи про пансіонерів, дехто з яких був не старшим від нього. Але, звичайно, відмінність існувала. Він був вартівник і мав певну владу над ними.

Повернулася санітарка. Швидко впали сутінки. Невдовзі вже й ніч загусла над скляним дахом. Вартівник повернув вимикач, і мене засліпив несподіваний спалах світла. Він запросив мене до їдальні на вечерю. Але їсти мені не хотілося. Тоді запропонував принести чашку кави з молоком. Цей напій я полюбляв, тож кивнув головою, і за хвилину він уже повернувся з тачею. Я пив каву, і мені закортіло курити. Я завагався, не знаючи, чи можна курити коло матері. Я став міркувати: таж це не має ніякого значення. Я запропонував сигарету й вартівникові, і ми закурили.

– Знаєте, – сказав він перегодом, – сюди прийдуть друзі вашої матері й теж чатуватимуть над тілом. Це традиція. Мені треба йти за стільцями та чорною кавою.

Я спитав, чи не можна загасити одну лампу. Світло, відбиваючись від білих стін кімнати, втомлювало мене. Старий пояснив, що це річ неможлива. Освітлення працює за принципом: усе або нічого. Далі я вже не звертав уваги на старого. Він вийшов, потім повернувся, почав розставляти стільці. На одному з них поскладав навколо кавника чашки. Потім сів навпроти, по той бік матері. У кутку, плечима до нас сиділа й санітарка. Я не бачив, що вона робить, але її руки ворушилися так, ніби вона плете. Я розімілів, кава зігріла мене, а з прочинених дверей долинали пахощі ночі та квітів. Мабуть, я задрімав на якусь мить.

Я прокинувся від шарудіння. Коли розплющив очі, білі стіни кімнати, здається, засліплювали ще дужче. Переді мною не було жодної тіні, і кожен предмет, кожен вигин та лінія поставали з болісною для ока виразністю. До моргу заходили материні приятелі. Їх було з десяток, і вони мовчки виринали у сліпучому світлі. Посідали, й навіть жоден стілець не рипнув. Я роздивлявся їх так, немов досі ще ніколи не бачив людей, помічав кожную деталь їхнього одягу та обличч. Але не чув їх і майже не вірив у їхню реальність. Мало не всі жінки були у фартухах і підперезані паском, тому їхні відвислі животи випинались ще дужче. Раніше я ніколи не бачив, яке величезне черево можуть мати старі жінки. Натомість майже всі чоловіки були худі і спиралися на ціпки. Обличчя старих вразили мене тим, що я бачив не очі, а тільки тьмяне світло, яке блимало в павутинні зморшок. Посідавши, більшість старих стали дивитися на мене, важко похитуючи головами; їхні губи давно вже спожив беззубий рот, тож важко було збагнути, чи то старі вітали мене, чи то просто сіпались їхні голови. Мабуть, усе-таки вітали. Я побачив, що всі вони сидять переді мною, навколо вартівника, й похитують головами. На мить з'явилося химерне відчуття, ніби вони судитимуть мене.

Згодом одна жінка заплакала. Вона сиділа в другому ряду, інша жінка затуляла її, тож я не міг її роздивитися. Вона рюмсала, заводячи раз по раз, і, здавалося, не замовкне ніколи. Інші вдавали, ніби не чують того плачу. Усі були пригнічені, мовчазні та похмурі. Дивилися або на труну, або на свої ціпки, або кудись у простір, але не помічали жінки, яка плаче. Вона плакала й плакала. Я вкрай здивувався, бо не знав її. Хотілося просто не чути її. Однак я не наважувався просити, щоб вона замовкла. Вартівник нахилився до неї і щось сказав, але вона похитала головою, пробурмотіла кілька слів і з не меншою регулярністю плакала й далі. Тоді вартівник підійшов до мене й сів поряд. Після довгої паузи, не дивлячись на мене, промовив:

– Вона була дуже близька з вашою матір'ю. Каже, що то була її єдина подруга в притулку, а тепер вона геть самотня.

Ми просиділи так досить довго. Зітхання й ридання згодом чулись дедалі рідше. Жінка гучно сопіла, а зрештою замовкла. Я більше не спав, але був утомлений і боліли сідниці. Тепер

панувала гнітюча тиша, яку створювали ті всі люди. Лише інколи лунав дивний звук, і я не міг зрозуміти, що це. Згодом я помітив, що дехто зі старих смочке власні щоки, творячи ці загадкові клацання. Вони так занурились у думки, що не помічали цього. У мене навіть створилося враження, що мрець, який лежав серед них, не має для них ніякого значення. Але тепер я думаю, що то було хибне враження.

Вартівник подав каву, кожен узяв свою чашку. Далі я вже не пам'ятаю. Ніч минула. Пригадую, як одного разу я розплющив очі й побачив, що старі поосувались на стільцях і сплять, окрім одного, що, спершись підборіддям на руки, які охопили ціпок, пильно дивився на мене й ніби чекав, щоб я прокинувся. Потім я знову заснув. Спав недовго, бо сідниці боліли щораз дужче. Над скляним дахом уже розвиднялося. Невдовзі прокинувся хтось зі старих і довго кашляв. Він спльовував у велику, розліновану на квадрати хустку, і щоразу здавалося, ніби в нього всередині щось рветься. Він розбудив решту, і вартівник сказав, що їм треба вже йти. Старі попідводилися. Від утоми чатування їхні обличчя немов притрусало попелом. Я здивувався, що, виходячи, усі вони потисли мені руку, немов ця ніч, коли ми й словом не обмінялися, зблизила нас.

Я почувався втомленим. Вартівник повів мене до себе, і я зміг трохи причепуритися. Випив ще одну каву з молоком, що виявилась дуже смачною. Коли я вийшов надвір, уже щезли останні сліди ранкових сутінок. Понад пагорбами, що відгороджували Маренго від моря, червоніло небо. Вітер, що віяв над ними, доносив запах солі. День мав бути чудовий. Я давно не виїздив на природу й відчував, що, якби не материна смерть, з насолодою пішов би на прогулянку.

Я став під берестом, що ріс на подвір'ї, й чекав. Я вдихав пахощі свіжої землі, і спати вже не хотілося. Подумав про колег зі своєї контори. Ось зараз вони підводяться, щоб іти на роботу: для мене ця мить завжди була найважча. Я й далі міркував про свою працю, аж раптом пролунав дзвін, бамкнувши десь усередині будівлі. За вікнами заметушилися, потім усе стихло. Сонце вже піднялося над обрієм і припікало мені ноги. Подвір'ям пройшов вартівник і сказав, що мене запрошує директор. Я зайшов до його кабінету. Треба було підписати кілька паперів. Директор одягнувся в чорне, а штани мав смугасті. Узяв до рук телефонну трубку і звернувся до мене:

– Погребові служники вже тут. Я зараз скажу їм, щоб вони закрили домовину. Може, ви хочете востаннє поглянути на матір?

– Ні, – відповів я.

– Фіжаку, скажіть людям, що вони можуть іти, – наказав він у трубку стишеним голосом.

Потім директор сказав, що буде присутній на похороні, і я подякував йому. Він сидів за столом, схрестивши свої коротенькі ніжки. Попередив, що будемо тільки ми та санітарка. Пансіонери загалом не повинні ходити на похорон. Він дозволяв їм тільки чатувати: «Адже тут йдеться про людяність», – зауважив директор. Але в цьому випадку він дозволив супроводити тіло одному давньому материному приятелеві на ймення Томас Перес. Назвавши це ім'я, директор усміхнувся:

– Розумієте, йдеться про трохи здитинілі почуття. Він і ваша мати не розлучалися. В притулку жартували з них і казали Пересові: «Це ваша наречена». А він сміявся. Це тішило їх обох. Смерть мадам Мерсо стала для нього тяжким ударом. Я вважав, що не маю права відмовити йому. Але за порадою нашого лікаря вчора я заборонив йому чатувати.

Досить довго ми мовчали. Зрештою директор підвівся і став дивитись у вікно. А за хвилину повідомив: «А ось уже й кюре з Маренго. Завчасно прийшов». Директор попередив мене, що принаймні три чверті години доведеться йти пішки, щоб дійти до церкви, яка міститься в самому містечку. Ми зійшли вниз. Коло будинку стояв кюре з двома хористами. Один з них тримав кадило, над яким схилювся кюре, регулюючи довжину срібного ланцюжка. Коли ми

підійшли, кюре вже випростався і сказав мені кілька слів, уживши звертання «сину мій». Він зайшов до моргу, я – за ним.

Я одразу побачив, що шурупи на віку домовини вже закручені, а в кімнаті стоїть четверо чоловіків у чорному. Директор сказав мені, що катафалк чекає на вулиці, тим часом кюре став читати молитви. Далі все діялось дуже швидко. Погребові служники із запиналом підступили до труни. Кюре, його супровід, директор і я вийшли надвір. Перед дверима стояла дама, якої я не знав. «Месьє Мерсо», – відрекомендував мене директор. Я не розчув ім'я тієї жінки, а тільки зрозумів, що це делегована санітарка. Вона, навіть не усміхнувшись, кивнула мені своїм кістлявим, видовженим обличчям. Потім ми розступилися, щоб пронесли тіло. Пішли за носіями і вийшли з притулку. Катафалк стояв перед брамою. Лакований, довгастий і блискучий, він скидався на пенал. Коло нього стояли розпорядник, низенький чоловік у кумедному одязі, і старий, що застиг у неприродній позі. Я зрозумів, що це месьє Перес. На ньому був крилатий фетровий капелюх (він скинув його, коли домовину проносили крізь браму), задовгі штани, що зібгались над черевиками, і чорний бант, замалий для його білої сорочки з високим коміром. Його ніс засіяли чорні цятки, а губи тремтіли. Сиве, досить гарне волосся не могло приховати звислих і негарних вух, криваво-червоний колір яких на сполотнілому обличчі вразив мене. Розпорядник пояснив нам, де стати. Кюре йшов попереду, за ним їхав катафалк, який обступило четверо носіїв. Позаду – директор, я, а наостанку делегована санітарка й месьє Перес.

Сонце вже заповонило все небо й тепер придавлювало землю, ставало дедалі спекотніше. Не знаю чому, але перед тим, як вирушити, ми досить довго чекали. Я спарився у своєму похмурому вбранні. Старий, що був начепив капелюха, знову скинув його. Директор розповідав мені про нього, і я, ледь повернувшись у бік старого, розглядав його. Сказав, що ввечері моя мати й месьє Перес у супроводі санітарки часто ходили гуляти аж до містечка. Я роззирнувся навколо. Дивлячись на рядки кипарисів, що тяглися до гір ген на обрії, на долину, поплямовану рудим і зеленим, виразні контури поодиноких будинків, я зрозумів матір. Увечері на цю землю немов спадав меланхолійний спочинок. Натомість удень палюче сонце тремким маревом пообгортало краєвиди, що були тепер нелюдські та гнітючі.

Ми рушили. Я помітив, що Перес трохи шкутильгає. Катафалк мало-помалу набрав швидкості, і старий почав відставати. Один зі служників, що йшли обабіч катафалка, теж відстав і тепер ішов поряд зі мною. Мене вражало, як швидко підбивається вгору сонце. Я помітив, що все довкілля давно вже сповнене дзижчанням комах і шелестінням трав. Піт аж котився мені по обличчю. Капелюха я не мав, тож обмахувався хусточкою. Погребовий служник сказав мені щось, але я не почув. Піднявши кашкета правою рукою, він, діставши хусточку, витирав чоло лівою.

- Що? – перепитав я його.
- Але ж пече! – повторив він, показуючи на небо.
- Атож, – кивнув я.
- Це ваша мати тут? – запитав він трохи згодом.
- Атож, – знову промовив я.
- Скільки їй було років?
- Багато, – відповів я, не знаючи, скільки саме.

Після цього служник замовк. Я озирнувся: ззаду, метрів за п'ятдесят від нас, дибав старий Перес. Він поспішав і, щоб не втратити рівноваги, вимахував капелюхом. Побачив я й директора. Той ішов повагом, без зайвих рухів. На чолі в нього вилискувало кілька краплин поту, але він не витирив їх.

Мені здалося, ніби наша процесія зарухалася швидше. Навколо й далі стелилися сільські краєвиди, залиті яскравим сонячним сяєвом. Сліпучі відблиски були просто нестерпні. Якийсь час ми йшли недавно відремонтованою ділянкою шляху. Сонце розтопило гудрон, і ноги вгрузали, лишаючи блискучі роззявлені сліди. Здавалося, ніби з цієї самої асфальтової чорноти був

зроблений і шкіряний капелюх, що виднів над катафалком і вкривав голову візника. Я почувся розчавленим між сліпучою блакиттю неба і монотонністю чорних барв: чорним полиском асфальту, похмурістю жалобного вбрання й чорнотою лакованого катафалку. Це все – сонце, дух шкіри й конячого посліду, свіжого лаку й кадила, втома після безсонної ночі – потьмарило мені зір та розум. Я знову озирнувся. Перес видавався тепер дуже далеким, розчиненим у серці спекоти, а потім узагалі кудись зник. Я повів очима й побачив, що він зійшов зі шляху і простує полем. Помітив, що дорога попереду нас завертає. Я збагнув, що Перес, знаючи місцевість, іде навпростець, щоб наздогнати нас. За поворотом він і справді приєднався до нас, а потім знову десь загубився, знову прошкуючи полем, – і так багато разів. Я чув, як мені у скронях стугонить кров.

Далі все пішло так швидко, впевнено і природно, що я вже нічого не пригадую. Одне тільки: коли заходили до містечка, до мене озвалася делегована санітарка. Її незвичайний, мелодійний, тремтливий голос аж ніяк не пасував до її обличчя.

– Якщо йти повільно, – мовила вона, – можна отримати сонячний удар. Але якщо швидко – зіпрієш, а в церкві холодно.

Вона мала слухність. Але виходу не було. У моїй пам'яті збереглося ще кілька образів того дня. Скажімо, обличчя Переса, коли він востаннє наздогнав нас коло містечка. Його щоками котилися великі сльози виснаження й муки. Але через зморшки не спадали додолу, а розпливалися, вкривши змарніле обличчя суцільною плівкою вологи. А ще були церква й люди на тротуарах, червона герань на могильних плитах, непритомний Перес, що скидався на ляльку, нитки якої обірвалися, руді аж криваві грудки землі, які скочувалися на материну труну, змішані із землею білясті корінчики. А ще – люди, голоси, містечко, чекання біля кав'ярні, невпинне гурчання двигуна й моя радість, коли автобус занурився у вогні Алжира і я думав, що зараз ляжу і спатиму до полудня.

II

Прокинувшись, я збагнув, чому був невдоволений шеф, коли я просив два дні відпустки: таж сьогодні субота. Я, так би мовити, забув про неї, а вранці згадав. Шеф, звичайно, думав, що разом з неділею я матиму чотири вільні дні, і таке не могло йому подобатись. Але, з одного боку, хіба я винен, що поховав матір не сьогодні, а вчора, а з другого – і субота, й неділя належатимуть тільки мені. Ці міркування, звичайно, не заважали мені розуміти й мого шефа.

Я важко підвівся – давалася взнаки вчорашня втома. Голячись, думав, що я робитиму сьогодні, й вирішив піти купатися. Сів на трамвай, що їхав до громадських купалень у порту. Я вже бував там. На пляжі зібралось чимало молоді. У воді я натрапив на Марі Кардона, колишню друкарку з нашої контори, що тоді подобалась мені. Я їй, здається, теж. Але невдовзі вона покинула роботу, і ми не мали часу здобутися на щось більше. Я допоміг Марі залізти на буй і при цьому зачепив її груди. Я ще був у воді, а вона вже лежала долілиць зверху на буї. Повернувшись до мене. Сміялася, коси заліпили їй очі. Я теж виліз на буй і вмовився поряд із нею. Настрій був пречудовий, і, немов жартома, я відхилив голову назад і поклав на її живіт. Марі нічого не сказала, тож я так і лежав. Перед очима відкрилося все блакитно-золотаве небо. Потилицею я відчував, як лагідно пульсує живіт Марі. Напівзадрімавши, ми лежали на буї досить довго. Коли сонце стало надто припікати, Марі пірнула у воду, я за нею. Я зловив її, обняв рукою за талію, і ми попливли разом. Марі знай сміялася. На березі, коли ми висихали, вона сказала: «А я таки смаглявіша за вас». Я запитав, чи не хоче вона ввечері піти в кіно. Марі знову засміялася і сказала, що хоче подивитися фільм, де грає Фернандель. Коли ми одяглися, вона здивувалася, побачивши мою чорну краватку, й запитала, чи я не в жалобі. Я сказав, що померла мати. Вона хотіла знати коли, і я відповів, що позавчора. Марі здригнулась, але промовчала. Я хотів їй сказати, що я тут не винен, проте стримався, пригадавши, що вже

запевняв у цьому свого шефа. Але це не мало ніякого значення. Хай там як, якась провина існує завжди.

Увечері Марі все забула. Фільм інколи був смішний, а інколи просто дурнуватий. Її нога тулилась до моєї. Я пестив їй груди. Під кінець сеансу поцілував, але незграбно. Після кіно вона пішла до мене.

Коли я прокинувся, Марі вже не було. Вона казала, що має йти до тітки. Я подумав, що сьогодні неділя, і відчув досаду: я не любив неділі. Повернувся на інший бік, вдихнув з подушки запах солі, полишений косами Марі, і спав до десятої години. Потім аж до полудня курив сигарети в ліжку. Я не хотів обідати в Селеста, як звичайно, бо певне, всі мене розпитуватимуть, а я не любив цього. Я зварив яйця і з'їв їх навіть без хліба, бо його вже не було, а йти купити я не мав бажання.

Пообідавши, я нудився й тинявся по квартирі. Коли мати жила вдома, квартира була затишна, а потім стала завелика для мене, і я переніс до своєї кімнати стіл з їдальні. Я й жив тепер лише в цій кімнаті серед трохи просиджених стільців із плетеним солом'яним сидінням, шафи з пожовклим дзеркалом, туалетного столика й мідного ліжка. Решта кімнат були занедбані. Трохи згодом я, щоб мати якусь роботу, взявся читати стару газету. Вирізав рекламу солі Крюшена і вклеїв у старий зошит, де я збирав цікаві для себе газетні вирізки. Потім помив руки і зрештою вийшов на балкон.

Вікно моєї кімнати виходило на головну вулицю передмістя. День був чудовий. Бруківка масно полискувала, людей було мало, та й ті кудись квапилися. Спершу я побачив родину, що вийшла не прогулянку: двох хлопчиків у матроських костюмах (штанці насилу закривали їм коліна, а груба тканина сковувала рухи) і дівчинку з великим рожевим бантом і в чорних лакованих туфлях. Позаду дітей сунула широка, мов бодня, мати в шовковій каштановій сукні й батько, невисокий худорлявий чоловік, якого я не раз уже бачив. Він був у брилику, мав краватку-метелика й ціпок у руці. Побачивши його разом з дружиною, я зрозумів, чому в кварталі його називають бідолахою. Трохи згодом з'явилися дівчата та хлопці з передмістя – з лакованим волоссям, вишиваними сумочками, в червоних краватках, надто вузьких у талії жакетах і тупоносих черевиках. Мабуть, ідуть у кінотеатри в центрі. Ось чому вони вийшли так рано і з реготом біжать до трамвая.

Після них вулиця мало-помалу спорожніла. Певне, всюди почалися сеанси. На вулиці, крім котів і власників крамничок, не було вже нікого. Над фікусами, що тягнулися вздовж вулиці, видніло ясне, хоч уже й не яскраве небо. На протилежному тротуарі крамар-тютюнник виніс стільця, поставив коло дверей і сів на нього верхи, обома руками зіпершись на спинку. Трамваї, недавно ще повні, були майже порожні. У кав'ярні «У П'єро» збоку від тютюнової крамнички подавальник змітав тирсу в безлюдній залі. Тож це таки неділя.

Я розвернув стільця й сів, як і тютюнник, подумавши, що так зручніше. Скупив дві сигарети, потім зайшов до кімнати, взяв шматок шоколаду й повернувся їсти на балкон. Трохи згодом небо захмарилось і я думав, що насувається гроза. Але небо мало-помалу проясніло. Однак, тікаючи, хмари лишили на вулиці немов обіцянку дощу, і вулиця спохмурніла. Я ще довго сидів і дивився на небо.

О п'ятій годині задзеленчали, повертаючись, трамваї. Вони везли зі стадіону в недалекій околиці глядачів, які гронами висіли на підніжках і поренчах. Наступні трамваї привезли гравців, я впізнавав їх за валізками в руці. Вони галасували і співали аж розлягалось, щоб їхній клуб не програв. Чимало їх махало мені рукою. Один навіть вигукнув: «Ми дали їм перцю!» – «Атож», – кивнув я головою. Потім стали повертатись автомобілі.

День згасав. Небо над покрівлями порожевіло і, коли впали сутінки, вулиці ожили. Потихеньку поверталися з прогулянки родини. Серед них я побачив і мес'є-бідолаху. Діти або плакали, або ж їх доводилось тягнути. Майже одночасно на вулицю вийшли юрми глядачів із місцевих кінотеатрів. Молодь жестикулювала жвавіше, ніж завжди: мабуть, дивилась якийсь

пригодницький фільм. Ті, що були в міських кінотеатрах, повернулися трохи пізніше. Вони видавалися поважнішими. Теж сміялися, але тільки інколи, були немов утомлені й замислені. Не розходились по домівках і походили по тротуару навпроти. Дівчата з розпущеними косами трималися за руки, а хлопці, зумисне перестріваючи їх, жартували з ними; дівчата пирскали сміхом і відверталися. Чимало їх я знав, і вони віталися зі мною.

Раптом спалахнули ліхтарі, й перші вечірні зорі, що вже горіли на небі, зблідли. Мої очі втомилися споглядати тротуари, де товклися люди й горіло світло. Волога бруківка блищала від ліхтарів, а трамваї, гуркочучи раз по раз, кидали відблиски на лискуче волосся, усміхнені обличчя, срібні браслети. Згодом, коли трамваї гуркотили рідше, а над деревами та ліхтарями висіла вже чорна ніч, квартал непомітно спорожнів, і ось уже й перший кіт неквапно перейшов знову безлюдну вулицю. Я подумав, що пора й повечеряти. Боліла шия, бо я так довго спирався на спинку стільця. Я вийшов купити хліба та локшини, зготував вечерю й поїв стоячи. Хотів ще покурити біля вікна, але повітря було надто прохолодне, і я замерз. Позачиняв вікна і, обертаючись, побачив себе у дзеркалі, край столу зі спиртівкою і шматками хліба. Подумав, що була, як і завжди, нудна неділя, що мати вже похована, що завтра я знову піду на роботу і що, зрештою, нічого не змінилося.

III

Сьогодні я мав у конторі багато роботи. Шеф був приязним. Запитав, чи я не дуже втомився, і теж хотів знати, скільки років було моїй матері. «Шістдесят років», – сказав я, щоб не плутатись, і він, невідомо чому, полегшено зітхнув, немов вважаючи, що виконав свій обов'язок.

На моєму столі височіла пака товарних накладних із пароплавства, і я мав усі їх переглянути. Перед тим як іти на обід, я помив руки. Опівдні я любив мити руки. Увечері насолода була менша, бо безкінечний рушник ставав мокрим: протягом дня його не міняли. Колись я сказав про це шефові. Він погодився, що це таки прикра річ, а водночас назвав її дрібницею, не вартою уваги. Я вийшов трохи запізно, о пів на першу, разом з Еманюелем, що працював у відділі відправки. Двері контори виходили просто до моря, і кілька хвилин ми споглядали пароплави в порту, де пряжило нещадне сонце. Аж тут, бахкаючи вихлопами газів і брязкаючи ланцюгами, над'їхав ваговоз. «Може, під'їдемо?» – запитав Еманюель, і я пустився бігти. Ваговоз проминув нас, і ми кинулися навздогін. Я занурився в куряву та гуркіт. Я нічого не чув і не бачив, а тільки шалено мчав серед лебідок і механізмів, щогл, які танцювали на обрії, і корабельних корпусів збоку від нас. Я вчепився першим і заскочив на машину. Потім допоміг сісти Еманюелеві. Ми насилу зводили дух, ваговоз у куряві й сонці стрибав по нерівному брукові набережної. Еманюель аж заходився від сміху.

Ми зайшли до Селеста, спливаючи потом. Селест завжди був однаковий: із сивими вусами й фартухом на роздутому череві. Запитав, чи я таки тримаюсь. «Авжеж», – відповів я і сказав, що дуже голодний. Я нашвидку поїв і випив кави. Потім пішов додому й на хвилинку заснув, бо випив забагато вина, а коли прокинувся, дуже хотілося курити. Та було пізно, і я побіг, наздоганяючи трамвай. Я працював аж до вечора. У конторі стояла задуха, тож увечері я з насолодою поволі вертався додому вздовж набережних. Небо було ясне, і я почувався задоволеним. А втім, одразу пішов додому, бо хотів зварити собі картоплі.

Піднімаючись темними сходами, я зіткнувся зі старим Саламано, своїм сусідою на сходовім майданчику. Він виводив собаку. Уже вісім років, як я бачив їх разом. Його спанієль страждав на якусь шкірну хворобу, мабуть, на червінець, у нього вилізла майже вся шерсть і замість неї були тепер бурі бляшки та кірочки. Змушений жити із собакою, удвох у тісній квартирі, старий Саламано зрештою став схожим на нього. Обличчя його вкривали рожеві скоринки, на голові видніло рідке поживкле волосся. А пес перейняв від свого господаря схилену

ходу, зігнути шию й випнуту вперед морду. І пес, і людина належали, здавалось, до істот одного виду, але ненавиділи одне одного. Двічі на день, об одинадцятій годині та о шостій, старий виводив пса на прогулянку. Уже вісім років маршрут їхньої прогулянки не мінявся. Їх можна було бачити на Ліонській вулиці, пес тягнув старого Саламано, аж поки той зашпортувався. Тоді старий бив та лаяв свого собаку. Пес злякано зіщулювався й ціпенів. Тепер уже старий тягнув його за собою. Коли ж пес забував і знову починав смикати господаря, той знову бив його й лаяв. Потім обоє стояли на тротуарі й дивились одне на одного: пес зі страхом, людина з ненавистю. І так щодня. А коли пес хотів сцяти, старий, не зважаючи на те, тягнув його далі, і спаніель лишав за собою рядочок дрібненьких краплин. А якщо він раптом дзюрив у квартирі, його знову били. І це тривало вже вісім років. Селест завжди називав Саламано «той бідолаха», хоча, зрештою, ніхто не може знати, чи людина справді нещасна. Коли я здибав його на сходах, він лаяв свого собаку: «Паскуда! Падлюка!» – ревів він, а пес жалібно скавулів. «Добрий вечір!» – сказав я старому, але він лаявся й далі. Тоді я запитав, що, власне, скоїв пес. Старий не відповів, раз по раз повторюючи: «Паскуда! Падлюка!» Я побачив, що він схилився над собакою й поправляє нашійника. Запитав голосніше. Тоді, не обертаючись, старий люто вигукнув: «Та він завжди такий!» І пішов, тягнучи пса, що скавучав, опираючись усіма чотирма лапами.

Саме цієї миті надійшов мій другий сусіда на сходовім майданчику. У кварталі були чутки, ніби він торгує жіночою плоттю. Та коли його питали про роботу, казав, що працює комірником. Загалом його не любив ніхто. Але він часто розмовляв зі мною й інколи навіть заходив до мене, бо я слухав його теревені. Як на мене, вони були цікаві. Кінець кінцем, я не мав ніякої причини не розмовляти з ним. Звали його Раймон Сенте. Він був невисокий на зріст, із широкими плечима й боксерським носом. Одягався завжди бездоганно і, говорячи про Саламано, теж казав: «Ну, хіба не нещасна людина?» Якось він запитав, чи ті сцени не огидні мені, і я відповів, що ні.

Ми піднялися, і я вже збирався йти до себе, коли він сказав:

– Знаєте, у мене вдома є кров'янка й вино. Може, з'їсте шматочок зі мною?

Я подумав, що в такому разі не треба готувати вечері, й погодився. Раймон мав тільки одну кімнату й кухню без вікна. Над ліжком висів біло-рожевий янгол зі штучного мармуру, фотографії чемпіонів і два чи три плакати з голими жінками. Кімната була неприбрана, ліжко незаслане. Раймон спершу запалив газову лампу, потім витягнув з кишені досить брудний бинт і перев'язав праву руку. Я запитав, що там у нього. Він сказав, що бився з одним типом, який чіплявся до нього.

– Розумієте, мес'є Мерсо, – пояснював він, – не тому, що я лихий, але ж я жива людина. Той тип каже мені в трамваї: «Ану виходь, якщо не боягуз». А я йому: «Слухай, заспокойся». Й він назвав мене бабою. Отоді я вийшов і сказав: «Гаразд, мабуть, тобі таки треба натовкти пику». «За що?» – запитав той, і я врізав йому. Він упав. Я хотів підняти його, але він, не підводячись, став бити мене ногами. Тоді я вдарив його коліном і двічі кулаком. Він аж заюшився. Я запитав, чи тепер він дістав своє. «Так», – відповів він.

Протягом усієї розповіді Раймон поправляв пов'язку. Я сидів на ліжку.

– Бачите, – сказав він мені, – я не чіпав його. Це він причепився до мене.

То таки була правда, і я погодився з ним. Далі Раймон сказав, що, власне, хотів спитати моєї поради з приводу цієї пригоди, бо я чоловік, який добре знає життя, і можу допомогти йому, й тоді він був би моїм приятелем. Я мовчав, і він запитав, чи хочу я бути його приятелем. Я відповів, що мені, зрештою, байдуже, і Раймон, здається, був задоволений. Дістав кров'янку, підсмажив її на сковороді, поставив склянки, тарілки, прибори і дві пляшки вина. Усе це мовчки. Потім ми сіли. За їжею він став розповідати про свою пригоду. Спочатку трохи вагався: «Я знав одну жінку... що, так би мовити, була мені за коханку». Той тип, з яким він бився, – її брат. Раймон сказав, що утримував ту жінку. Я мовчав, однак він одразу додав, що

знає, які чутки ходять про нього в кварталі, але вони його анітрохи не обходять, він комірник, та й годі.

– Повернімося ж до моєї пригоди, – розповідав він далі. – Я помітив, що мене ошукують. – Раймон давав їй тільки на прожиття. Сам платив за найману кімнату і щодня давав двадцять франків на харчування. – Триста франків за кімнату, шістсот франків на харчі, вряди-годи гроші на панчохи – у сумі це тисяча франків. І та дамочка не працювала. Але присягалася, що їй не вистачає тих грошей. Тоді я казав їй: «А чому ти не хочеш знайти собі роботу на півдня? Ти б допомогла мені, я б не мав уже думати про кожну дрібницю. Цього місяця я купив тобі костюм, щодня даю двадцять франків, сплачую комірне, а ти пополудні п'єш каву зі своїми подружками. Даєш їм каву й цукор. А я даю тобі гроші. Я ставлюсь до тебе по-доброму, а ти мені віддячуєш злом». Але вона не хотіла працювати, знай казала, що їй не вистачає, і саме отак я й зрозумів, що мене ошуковують.

Далі Раймон розповів, що знайшов у її сумці лотерейний білет і вона не змогла пояснити, як він потрапив до неї. Згодом знайшов у неї квитанцію з ломбарду, яка свідчила, що вона віддала під заставу два браслети. Доти він не знав про існування тих браслетів. «Я остаточно зрозумів, що вона ошукує мене. Тож я кинув її. Але спершу побив. А потім сказав, чого вона варта. Сказав, що їй одне було в голові – злягатися. Розумієте, месье Мерсо, я так і сказав їй: «Хіба ти не бачиш, що люди заздять твоєму щастю? Згодом ти ще збагнеш, як багато ти втратила».

Раймон побив її до крові. Раніше він не бив її. «Давав їй ляпасів, але, так би мовити, ніжно. Вона поверещить собі трохи. Я зачиняв віконниці, і все кінчалось, як і завжди. А от тепер справа серйозна. Як на мене, я ще мало провчив її».

Далі він пояснив, що саме для цього йому й потрібна моя порада. Він замовк, щоб поправити гніт у лампі, яка вже чадила. Увесь вечір я мовчки слухав його. Я випив майже літр вина, і скроні мені горіли. Курих уже Раймонові сигарети, бо моїх не лишилося. Проїхали останні трамваї, забравши із собою тепер уже далекий шум передмістя. Раймон не замовкав. Його драгувало, що він і досі відчуває «потяг до тієї сучки». Тож йому кортіло покарати її. Спершу думав повести її до готелю й викликати поліцію, яка стежить за мораллю, щоб учинити скандал і її взяли на облік. Потім він звернувся до своїх друзів зі злочинного світу. Ті нічого не з'ясували. Тож, за словами Раймона, яка ж тоді вигода від належності до злочинного світу? Він так і сказав їм, і вони запропонували відлупцювати її. Але Раймон прагнув не цього. Він замислився. Спершу хотів щось попросити, а потім вирішив насамперед дізнатися, що я думаю про цю пригоду. Я відповів, що нічого не думаю, але вона цікава. Далі він запитав, чи, на мою думку, його справді ошукують, і я таки був переконаний, що ошукують; спитав, чи я згоден, що її слід покарати і що я зробив би на його місці, і я відповів, що тут важко сказати щось певне, але я розумію його прагнення покарати. Я випив ще трохи вина. Він запалив сигарету й поділився своїм планом. Він хоче написати їй листа, «гнівного й водночас такого, щоб вона пошкодувала про втрачене». А коли вона повернеться до нього, він переспить з нею і «саме тоді, як кінчатиме», плюне їй в обличчя й вижене. Як на мене, в такому разі вона б і справді була покарана. Але Раймон сказав, що він навряд чи здатний написати такого листа, і тому йому спало на гадку звернутися до мене, щоб я написав замість нього. Я мовчав, тож він запитав, чи не буде для мене обтяжливим одразу й написати того листа, і я відповів, що ні.

Раймон випив склянку вина й підвівся. Повідсував тарілки й холодні рештки кров'янки. Ретельно витер клейонку на столі. З шухляди тумбочки коло ліжка дістав аркуш паперу в клітинку, жовтий конверт, невеличку ручку з червоного дерева й квадратний каламар із фіолетовим чорнилом. Коли він назвав ім'я тієї жінки, я збагнув, що то мавританка. Я написав листа. Писав я його як заманеться, але намагався догодити Раймонові, бо не мав причин не догоджати йому. Потім прочитав листа вголос. Він вислухав, курячи й похитуючи головою, і попросив перечитати. Раймон був цілком задоволений: «Таж я знав, що ти розумієш життя».

Спершу я навіть не помітив, що він мені тикає. І тільки тоді, коли він заявив: «Ну, тепер ти справжній другака!» – мене вразило оте тикання. Він повторив свою фразу, і я кивнув головою: «Так». Мені було байдуже, бути його приятелем чи ні, а він, здається, справді прагнув заприятелитися зі мною. Він заклеїв листа, і ми допили вино. Потім трохи посиділи й мовчки курили. На вулиці було тихо, ми чули, як шарудить колесами машина, проминаючи нас. «Уже пізня година», – сказав я. Раймон погодився. Зауважив, що час біжить швидко, і певною мірою то була правда. Хотілося спати, але я насилу підвівся. Я, мабуть, видавався втомленим, бо Раймон сказав мені, що не слід так перейматися. Я спершу не зрозумів. Він пояснив, що знає про смерть матері, але смерть рано чи пізно однаково настане. Я теж так вважав.

Я підвівся, Раймон міцно потис мені руку і сказав, що чоловіки завжди порозуміються між собою. Вийшовши від нього, я причинив двері й постояв хвилинку у темряві на сходах. У будинку було тихо, знизу тхнуло чимсь вогким і нечистим. Я чув тільки як кров гуде у вухах. Я не ворухився. І тільки в кімнаті старого Саламано стиха повискував пес.

IV

Я ревно працював цілий тиждень. Заходив Раймон і сказав, що відіслав листа. Я двічі ходив в кіно з Еманюелем, він ніколи не розумів, що там відбувається на екрані. Доводилось пояснювати йому. Учора була субота і, як ми й домовлялися, прийшла Марі. У гарній біло-червоній смугастій сукні й шкіряних босоніжках вона була напрочуд зваблива. Її тугі груди випиналися, а засмагле обличчя було, мов квітка. Ми сіли в автобус і від'їхали на кілька кілометрів від Алжира, прийшовши на невеличкий пляж, затиснутий між скелями і стіною очерету, що підступав мало не до самого берега. Сонце о четвертій годині вже не пекло так нещадно, але вода, ліниво набігаючи довгими невисокими хвилями, була аж гаряча. Марі пустувала і навчила й мене. Пливучи, треба було хапати ротом верхівки хвиль, збирати шумовиння, а потім перевертатися на спину й випускати його вгору. Утворювалося пінясте мереживо, що розчинялося в повітрі й теплим дощиком скроплювало обличчя. Але через якийсь час від гіркої солі пекло вже весь рот. Підпливла Мері і пригорнулася до мене у воді. Торкнулася вустами моїх вуст, її язик освіжив мені губи, і ми з хвилину гойдалися на хвилях.

Коли ми одягалися на березі, очі Марі аж сяяли, дивлячись у мій бік. Я поцілував її. Далі ми вже не розмовляли. Я пригорнув її до себе, й ми похапцем сіли в автобус, вийшли, піднялись до мене і впали нарешті в ліжко. Я не зачинив вікна, і свіжа літня ніч приємно холодила наші засмаглі тіла.

Уранці Марі лишилася в мене, і я сказав, що ми разом і пообідаємо. Я вийшов купити м'яса. Піднімаючись, почув у Раймоновій кімнаті жіночий голос. Трохи згодом старий Саламано лаяв свого собаку, ми чули стукіт підшов і пазурів по дерев'яних східцях, а потім: «Паскуда! Падлюка!» – і вони вийшли на вулицю. Я розповів Марі про старого, і вона сміялася. На ній була одна з моїх піжам зі заковченими рукавами. Коли Марі сміялася, мене знову охопило бажання. Потім вона запитала, чи я кохаю її. Я відповів, що це не має ніякого значення, але мені здається, що ні. Марі засмутилася. Але, готуючи обід, без ніякої причини знову засміялася так, що я поцілував її. Саме тієї миті ми почули, що в Раймона спалахнула сварка.

Спершу лунав пронизливий жіночий голос, потім слова Раймона: «Ти ошуканка, і я покажу тобі, як дурити мене!» Глухо гупнуло кілька ударів, і жінка закричала, але так мото-рошно, що на сходи одразу повибігали всі сусіди. Марі і я вийшли теж. Жінка невпинно зойкала, а Раймон бив і бив. Марі сказала, що це жахливо, я нічого не відповів. Попросила, щоб я привів якогось поліцає, але я сказав, що не люблю їх. А втім, його однаково привів сантехнік, що жив на третьому поверсі. Поліцай загрюкав у двері, і все стихло. Загрюкав дужче, і за хвилину жінка заплакала, а Раймон відчинив двері. Він тримав у роті сигарету, на обличчі був удаваний спокій. Жінка вибігла й заявила поліцаєві, що Раймон побив її. «Прізвище?»

– запитав поліцай. Раймон відповів. «Викинь сигарету з рота, коли розмовляєш зі мною!» – звелів поліцай. Раймон завагався, глянув на мене й затягнувся сигаретою. Тим часом поліцай, розмахнувшись, щосили вдарив його навідлі по обличчю. Сигарета відлетіла на кілька метрів. Раймон змінився на виду, але промовчав і тільки згодом смиренно запитав, чи можна підібрати недопалок. Поліцай сказав, що можна, й додав: «Наступного разу ти вже знатимеш, що поліцай – це тобі не абищо». Жінка знай плакала і приказувала: «Він побив мене. Це сутенер». «Пане поліцаю, – озвався тоді Раймон, – чи дозволяє закон обзивати людину сутенером?» Але поліцай наказав йому «заткнути пельку». Тоді Раймон повернувся до жінки й мовив: «Стривай, лялечко, ще зустрінемось!» Поліцай звелів йому замовкнути, сказав жінці, що вона може йти додому, а Раймон нехай чекає, поки його викличуть до комісаріату. Додав, що Раймонові годилося б мати сором і не напиватися так, щоб аж тремтіти. «Пане, я не п'яний, – пояснив йому Раймон. – Я тремчу несамохіть, і то тільки тому, що стою перед вами». Зачинився у своїй кімнаті, і люди розійшлися. Марі і я скінчили готувати обід, але їсти їй не хотілося, тож я з'їв майже все. О першій годині вона пішла додому, а я трохи поспав.

Близько третьої години постукали в двері, й зайшов Раймон. Я навіть не підводився. Він сів на край ліжка і якийсь час сидів мовчки. Я запитав, як усе відбувалося. Раймон розповів, що здійснив свій намір, але вона дала йому ляпаса, й тоді він побив її. Ну, а решту я бачив. Я сказав, що, як на мене, вона вже покарана, тож він має бути вдоволений. Він теж так гадав і зауважив, що поліцай марно втручався, бо він уже встиг почастувати її як слід. Додав, що добре знає поліцаїв, і знає, як поводитись із ними. Запитав, чи я чув його відповідь на ляпас поліцай. Я сказав, що нічого не чув і що я теж не люблю поліцаїв. Раймон зрадів. Запитав, чи хочу я прогулятися з ним. Я підвівся і став зачісуватись. Він сказав, що я йому маю правити за свідка. Мені було байдуже, але я не знав, що треба казати. Раймон запевнив, ніби досить заявити, що та дівчина ошукала його. Я погодився бути йому за свідка.

Ми вийшли надвір, і Раймон запропонував мені випити. Потім хотів зіграти партію в більярд, але я вже втратив точність рухів. Після цього тягнув мене до борделю, але я відмовився, бо не любив їх. Тоді ми неквапом пішли додому й Раймон розповідав, який він задоволений тим, що покарав коханку. До мене він ставився вкрай люб'язно, і я подумав, що вечір був таки непоганий.

Ще здалеку я помітив на порозі нашого будинку старого Саламано, що стривожено метушився. Коли ми підійшли, я побачив, що коло нього немає собаки. Він озирався навсібіч, обертався, крутився, намагався прозирнути чорноту коридору, бурмотів незв'язні слова і знову пильно оглядав вулицю маленькими червоними очима. Коли Раймон запитав, що сталося, старий відповів не одразу. Я чув, як він стиха бурчить: «Паскуда, падлюка!» – й далі раз по раз озираючись. Я запитав, де пес. Старий рвучко відповів, що втік. А потім його немов прорвало:

– Я повів його, як і завжди, на Марсове поле. Коло ярмаркових балаганів було чимало людей. Я зупинився, щоб подивитися «Короля на вигнанні». А коли хотів іти, його вже не було. Я й уявити собі не міг, що ця падлюка може отак утекти.

Раймон сказав, що пес міг заблукати, а потім повернеться. Розповів про випадки, коли собаки пробігали десятки кілометрів, щоб відшукати свого господаря. Незважаючи на слова розради, старий занепокоївся ще дужче:

– Розумієте, його ж не повернуть. Якщо хто-небудь ще підбере його. Та це річ неможлива, геть усі гидуватимуть його коростою. Хіба що поліція підбере.

Я порадив йому звернутись до відділу, де тримають зловлених тварин. Йому віддадуть собаку, якщо він заплатить якийсь штраф. Старий запитав, чи великий той штраф. Я не знав. Тоді він розлютився: «Ще гроші давати за цю падлюку! Та нехай вона здохне!» – і став лаятись. Раймон зареготав і зайшов до будинку. Я пішов за ним, і ми розійшлися на нашому сходовому майданчику. Згодом я почув ходу старого й він постукав у двері. Коли я відчинив, старий якусь мить стояв на порозі, приказуючи: «Перепрошую, перепрошую». Я запросив його до кімнати,

але він не заходив. Дивився на носакі своїх черевиків, а його вкриті струпами руки тремтіли: «Скажіть, мес'є Мерсо, вони не заберуть його? Вони віддадуть його мені? Куди я маю піти?» Я відповів, що собак тримають три дні, щоб господарі могли їх забрати, а потім роблять з ними що хочуть. Старий мовчки дивився на мене. Потім сказав: «На добраніч». Зачинив свої двері, і я чув, як він ходить по кімнаті. Зарипіло ліжко. Крізь стіну долинали дивні, ледь чутні звуки, і я зрозумів, що старий плаче. Не знати чому, я подумав про матір. Але завтра мені треба було встати дуже рано. Їсти не хотілося, і я ліг без вечері.

V

Раймон зателефонував мені на роботу. Сказав, що один з його приятелів (він розповідав йому про мене) запросив мене на тиждень до свого літнього будиночка неподалік від Алжира. Я відповів, що охоче поїхав би, але вже пообіцяв провести той день із подружкою. Раймон одразу заявив, що її теж запрошують. Дружина його приятеля зрадіє, що не буде самотня серед чоловіків.

Я хотів одразу покласти трубку, бо знав, що шеф не любить, коли нам телефонують з міста. Але Раймон попросив зачекати і додав, що міг би передати запрошення й увечері, але хоче мені дещо розповісти. Увесь день за ним ходять назирці кілька арабів, і серед них є брат його колишньої коханки. «Якщо ввечері, заходячи до будинку, ти побачиш їх, то скажи мені». Зрозуміло, відповів я.

Трохи згодом шеф підкликав мене, і я тоскно подумав, що він знову казатиме, щоб я менше дзвонив і краще працював. Але причина була зовсім інша. Він сказав, що хоче поговорити зі мною про один ще досить туманний проект. Він хотів почути мою думку з цього приводу. Шеф мав намір відкрити ще одну контору в Парижі, яка б залагоджувала справи на місці, безпосередньо з великими компаніями, і хотів з'ясувати, чи поїхав би я туди. Це дало б мені змогу жити в Парижі й досить часто подорожувати. «Ви молодий, і мені здається, таке життя сподобається вам». Я сказав, що так, хоч, власне, мені байдуже. Тоді він запитав, хіба мене не цікавить можливість змінити своє життя. Я відповів, що людина ніколи не може змінити своє життя і, хай там як, будь-яке життя чогось варте, а моє життя тут цілковито задовольняє мене. Шеф не приховував своєї досади, сказав, що я завжди відповідаю ухильно, не маю честоловства і що це небезпечна річ у підприємницькій діяльності. Я знову взявся до роботи. Я б не хотів його сердити, але не бачив причини міняти своє життя. Адже, коли добре поміркувати, я аж ніяк не був нещасним. Бувши студентом, я мав багато отаких честоловних планів. Та коли я був змушений покинути навчання, я швидко зрозумів, що всі вони насправді не мають ніякого значення.

Увечері прийшла Марі й запитала, чи хочу я одружитися з нею. Я сказав, що мені байдуже, але, якщо вона хоче, можна й одружитися. Тоді їй захотілося знати, чи я кохаю її. Я відповів їй, як і минулого разу, що це не має ніякого значення, але я, безперечно, не кохаю її. «Чому ж тоді одружуєшся зі мною?» – запитала вона. Я пояснив, що це не має ніякого значення, але, якщо вона хоче, можна й оженитися. Крім того, це її цікавить шлюб, а я задовольняюсь тільки тим, що кажу «так». Марі тоді зауважила, що шлюб – річ серйозна. Я відповів: «Ні». Вона припинила й мовчки дивилася на мене. Потім заговорила. Вона тільки хотіла знати, чи погодився б я з такою самою пропозицією іншої жінки, з якою я мав би такі самі взаємини. «Звичайно», – відповів я. Почувши таке, Марі вже себе запитала, чи кохає вона мене, і тут я нічого не міг їй підказати. Марі знову замовкла, а потім промуркотіла, що я таки дивний і вона, безперечно, й кохає мене за це; але цілком може бути, що з тих самих причин коли-небудь вона може мені остогиднути. Я мовчав, не маючи що сказати, і Марі, усміхаючись, узяла мене за руку і сказала, що хоче вийти за мене заміж. Я відповів, що ми так і вчинимо, якщо таке її бажання. Потім я розповів Марі про шефову пропозицію, і вона сказала, що дуже б хотіла

побачити Париж. Я сказав, що жив там колись, і вона запитала, як там. «Брудно, – відповів я. – Усюди голуби й темні подвір'я. Шкіра в людей біла».

Потім ми пішли на прогулянку і блукали центральними вулицями. Жінки були гарні, і я запитав Марі, чи помічає вона їхню красу. Відповіла, що так, і додала, що розуміє мене. Якийсь час ми мовчали. А втім, я хотів, щоб вона й далі була зі мною, і сказав, що можна було б пообідати разом у Селеста. Вона б із радістю пообідала, але на неї чекала робота. Ми стояли біля мого будинку, і я попрощався з нею. Марі глянула на мене: «І тобі не цікаво, що я робитиму?» Мені, звичайно, було цікаво, але я не думав про те, і саме за це вона немов дорікала мені. Побачивши, що я збентежився, вона знову розсміялась і, підставляючи вуста, всім тілом пригорнулася до мене.

Я обідав у Селеста. Тільки-но я почав їсти, як увійшла якась химерна жіночка й запитала, чи може вона сісти за мій стіл. Ну, звичайно, що може. Вона мала невеличке кругле личко, уривчасті рухи й блискучі очі. Жіночка скинула жакет і нервово переглянула меню. Гукнула Селеста й одразу замовила усі свої страви, говорила вона виразно і швидко. Чекаючи на перекуску, відкрила свою сумочку, витягла невеличкий прямокутник паперу та олівець, спершу все підрахувала, потім дістала з гаманця точну суму й поклала її перед собою на стіл, додавши на чай. Подали перекуску, і вона притьмом поглинула її. Чекаючи наступної страви, знову дістала із сумочки синього олівця та журнал з програмою радіопередач на тиждень. Пильно читаючи її, повідзначала одна за одною майже всі передачі. Журнал мав дванадцять сторінок, і жіночка ретельно виконувала цю роботу протягом усього обіду. Я вже поїв, а вона й далі відзначала з не меншою старанністю. Потім підвелася й, виконавши точні, немов автоматичні, рухи, одягнула жакет і вийшла. Роботи я не мав ніякої, тож вийшов надвір і якийсь час стежив за нею. Жіночка напрочуд швидко і впевнено йшла по бордюру тротуару, не відхиляючись і не обертаючись. Зрештою я загубив її і став повертатись. Подумав, що вона дивна, але досить швидко забув про неї.

Коло своїх дверей я побачив старого Саламано. Я запросив його, і він розповів, що пес пропав, у відділі для знайдених тварин його немає. Служники сказали, що, можливо, пес потрапив під колеса. Старий запитав, чи не можна дізнатися про це в комісаріаті. Йому відповіли, що таке трапляється щодня і там не стежать за такими дрібницями. Я сказав Саламано, що можна завести іншого пса, але він слушно зауважив, що звук саме до цього.

Я вмовився на ліжку, а Саламано сів на стілець біля столу, обличчям до мене, тримаючи руками на колінах свого старого капелюха. Кінці фраз мов губилися під його пожовклими вусами. Він трохи набридав мені, але ж роботи я ніякої не мав, та й спати ще не хотілося. Щоб не мовчати, я розпитував про собаку. Старий розповів, що завів його після смерті дружини. Оженився він досить пізно. Замолоду мріяв про театр, а під час служби в армії грав у військових водевілях. Але зрештою пішов працювати на залізницю й не пошкодував, бо має тепер невеличку пенсію. Дружина не дала йому щастя, хоча загалом він звук до неї. Після її смерті він почувався дуже самотнім. Тоді він попросив свого товариша з майстерні дістати йому собаку, і той приніс малесенького цуцика. Його доводилося годувати із соски. Але ж собака живе менше за людину, і тому постаріли вони разом. «Він був лихої вдачі, – скаржився Саламано, – й інколи навіть гарчав на мене. Але все-таки був добрий собака». Я сказав, що пес був шляхетної породи, й Саламано засяяв. «Та ви, – додав він, – ще не знали його до хвороби. Він мав дуже гарну шерсть». Щовечора і щоранку, відколи пес захворів, Саламано змашував йому шкіру. Але, як казав Саламано, справжньою хворобою була старість, а ліків від старості немає.

Тут я позіхнув, і старий сказав, що вже йде. Я запевнив його, що він може лишатися і що мені прикро, що з його собакою сталося таке лихо, і він подякував мені. Розповів, що моя мати дуже любила його собаку. Говорячи про неї, він називав її «ваша бідолашна мати». Висловив думку, що я маю бути нещасним, відколи померла мати, але я промовчав. Тоді, дуже швидко

й бентежачись, старий сказав, що у кварталі про мене ходить лиха слава, бо я віддав матір до притулку, проте він знає мене й не сумнівається, що я дуже любив матір. Я відповів, хоч і досі не знаю чому, мовляв, я ніколи не знав, що люди мене засуджують, але притулок видавався мені річчю цілком природною, бо я не мав досить грошей, щоб наймати матері доглядачку. «До того ж, – додав я, – вона віддавна не розмовляла зі мною й нудилася на самоті». – «Атож, – погодився Саламано, – у притулку вона принаймні мала друзів». Потім вибачився, бо вже хотів спати. Його життя відтепер змінилося, і він навіть не знав, що робитиме далі. Уперше, відколи я знав старого, він несміливим рухом протягнув мені руку, і я відчув долонею його лускату шкіру. Він усміхнувся кутиком вуст і сказав перед тим, як вийти: «Сподіваюся, цієї ночі собаки не гавкатимуть. Мені щоразу здається, що то мій».

VI

У неділю я ніяк не міг прокинутися, тож Марі була змушена гукати й торсати мене. Ми не снідали, бо одразу збиралися купатись. Я почувався виснаженим, трохи боліла голова. Сигарета мала гіркий присмак. Марі кепкувала з мене, кажучи, що я, «немов на похороні». Вона вдягнула білу сукню й розпустила коси. Я сказав їй, що вона гарна, і вона засміялася від утіхи.

Виходячи, ми постукали до Раймона в двері. Він відповів, що вже йде. Я був утомлений, крім того, у кімнаті ми навіть не відчиняли віконниць, і тому затоплений сонцем день ударив мене на вулиці, мов ляпас. Марі радісно підстрибувала, раз по раз кажучи, який гарний день. Мені стало трохи краще, відчув я й голод. Я сказав про це Марі, та у відповідь вона тільки махнула клейончастою сумкою, де лежали плавки, купальник і рушник. Отже, я мусив чекати. Ми почули, як Раймон замкнув двері. Він одягнув сині штани й білу сорочку з короткими рукавами. На голові мав брилика, з якого стала сміятися Марі, а його передпліччя, вкриті чорним волоссям, видавалися дуже білими. Дивлячись на його постать, я відчув огиду. Ідучи, він насвистував і видавався вкрай задоволеним. Сказав мені: «Здоров, старий», а Марі назвав «мадемуазель».

Напередодні ми ходили до комісаріату і я посвідчив, що жінка «ошукала» Раймона. Його відпустили, обмежившись засторогою. Моїх свідчень ніхто не перевіряв. Вийшовши з будинку й зупинившись, ми порадилися з Раймоном і вирішили сісти на автобус. До пляжу було недалеко, але автобусом ми б доїхали швидше, бо Раймон вважав, що його приятель зрадіє, якщо ми приїдемо рано. Ми ще навіть не вирушили, як Раймон миттю дав мені знак подивитися вперед. Я побачив кількох арабів, що поспиралися на вітрину тютюнової крамнички. Вони мовчки розглядали нас, але у властивій їм манері, немов ми були камінням або сухостоєм. Раймон, вочевидь стривожившись, сказав, що другий зліва – це той тип, який чіплявся до нього. Але додав, що тепер це вже давня історія. Марі не зрозуміла, про що йдеться, і запитала нас. Я сказав, що це араби, які чіплялися до Раймона. Марі наполягала, щоб ми одразу рушали. Раймон оговтався і сказав сміючись, що такі справді треба поспішати.

Ми пішли до зупинки автобуса, до якої було далеченько, й Раймон сказав, що араби не йдуть за нами. Я озирнувся. Вони й далі стояли коло крамнички і так само байдуже дивилися на двері мого будинку. Ми сіли в автобус. Раймон, здається, заспокоївся й невпинно жартував з Марі. Я бачив, що дівчина подобається йому, але вона майже не відповідала на жарти. Лише інколи, сміючись, поглядала на нього.

Ми зійшли на околиці Алжира. Пляж був недалеко від зупинки, але треба було перетнути невеличке плато, що височіло над морем, а потім спускалося до пляжу. Серед жовтавого каміння росли білі асфоделі, виразно постаючи на тлі яскравої небесної блакиті. Марі задля розваги вимахувала клейончастою сумкою, обриваючи пелюстки. Ми йшли між двома рядами невеличких вілл з білими або зеленими огорожами. Деякі вілли разом зі своїми верандами ховалися під тамариском, інші стояли серед голого каміння. Ще не дійшовши до краю плато,

можна було бачити нерухоме море, а ще далі – сонний масивний мис серед прозорої води. У тихому повітрі до нас долиняло ледве чутне гудіння мотору. Ген-ген удалині ми побачили невеликий баркас, що, здавалося, застиг на блискучій поверхні моря. Марі зірвала кілька гірських ірисів. На схилі, який спадав до моря, ми побачили, що дехто вже й купається.

Раймонів приятель мешкав у маленькому дерев'яному будиночку на краю пляжу. Будинок притулювся до скель, а палі, які підтримували його спереду, вже омивало море. Раймон представив нас. Його приятеля звали Масон. То був високий і дебелий чолов'яга з широкими плечима, а поряд з ним – невисока, кругла й люб'язна жіночка з паризьким акцентом. Масон одразу сказав, щоб ми почувались як удома і що в нього є смажена риба, яку він зловив сьогодні вранці. Я висловив свій захват із приводу його гарненької хатки. Він повідомив, що живе тут у суботу, в неділю і всі дні відпустки. «Звичайно ж, зі своєю дружиною», – додав він. Його дружина й Марі саме сміялися над чимсь. Мабуть, уперше я справді замислився над тим, що збираюсь одружитися.

Масон хотів купатися, але його дружина й Раймон не мали такого бажання. Ми пішли втрюх, і Марі одразу кинулась у воду. Ми з Масоном трохи зачекали. Масон розмовляв повільно, і я помітив, що він має звичку доповнювати всі свої фрази зворотом «я скажу вам навіть більше», хоча до змісту тих фраз, власне, нічого й не додавав. Марі він охарактеризував так: «Вона приваблива і, я скажу вам навіть більше, чарівна». Потім я вже не звертав уваги на цю фразу-паразит, бо переймався тим, яким боком мені краще повернутись до сонця. Пісок уже пік у ноги. Я все намагався стримати своє бажання зануритись у воду, але таки не витерпів: «Ходімо?» Я пірнув. Масон заходив у воду повільно й поплив тільки тоді, коли вже не діставав дна. Він плив брасом, і то поганенько, тож я лишив його й наздогнав Марі. Вода була холодна, і я плавав з насолодою. Ми з Марі запливли досить далеко й відчували узгодженість і наших рухів, і нашого задоволення.

На просторі моря ми лягли горілиць, і з мого повернутого до неба обличчя сонце зігнало останні краплини води, що стікали до рота. Ми побачили, що Масон повернувся на берег і розлігся на сонці. Здалеку він скидався на велетня. Марі заманулося, щоб ми поплавали вкупі. Я зайшов ззаду і взяв її за талію, вона пливла, розводячи руки, а я допомагав їй, калатаючи ногами. Цей негучний шум збитої води переслідував нас увесь ранок, аж поки втомив мене. Я відпустив Марі й поплив до берега, завзято вимахуючи руками і глибоко дихаючи. На березі я ліг біля Масона, ткнувшись обличчям у пісок. «Чудово», – мовив я, і він погодився. Трохи згодом із води вийшла Марі. Я повернувся, щоб бачити, як вона наближається. Її коси були закинуті назад, а тіло вкривала плівка солоної води. Вона лягла поряд зі мною, до сонячного тепла додалося тепло її тіла, і я задрімав.

Марі розбуркала мене і сказала, що Масон уже пішов до себе, треба йти обідати. Я одразу підвівся, бо був голодний, але Марі дорікнула, що від самого ранку я ще жодного разу не цілував її. То була правда, хоч мене й тягнуло до неї. «Ходімо до води!» – гукнула вона. Ми побігли, впадши в перші невеличкі хвилі. Кілька рухів руками, і Марі пригорнулася до мене. Її ноги обплелися навколо мого тулуба, мене охопило бажання.

Коли ми повернулися, Масон уже гукав нас. Я сказав, що страшенно голодний, і він одразу заявив дружині, що я йому подобаюсь. Їжа була смачною, я майже проковтнув свою частку риби. Потім подали м'ясо зі смаженою картоплею. Усі ми їли не розмовляючи. Масон пив багато вина, раз по раз доливаючи й мені. За кавою голова моя обважніла, і я багато курих. Масон, Раймон і я вирішили спільно провести серпень на пляжі, живучи вільною комуніою. «Ви хоч знаєте, котра зараз година? – раптом звернулася до нас Марі. – Пів на дванадцяту». Ми були вражені, але Масон сказав, що наш надто ранній обід – річ природна, бо до столу сідають тоді, коли хочеться їсти. Не знаю чому, але, почувши ці слова, Марі розсміялася. Мабуть, забагато випила. Масон запитав, чи не хочу я разом з ним пройтися по пляжу. «Після обіду моя дружина завжди влаштовує собі сіесту. А мені таке не до вподоби. Мені треба рухатись.

Я завжди їй кажу, що це краще для здоров'я. Але, зрештою, то її право». Марі сказала, що лишиться допомогти мадам Масон помити посуд. Мала парижанка заявила, що для цього треба спровадити всіх чоловіків. Усі троє ми зійшли вниз.

Сонячне проміння падало на пісок майже сторч, а на блискучу поверхню моря годі було дивитись. На пляжі не було більш нікого. З будинків на краю плато, які нависали над морем, долинав брязкіт посуду. Гарячий дух, що піднімався від розпеченого каміння під ногами, обпікав легені. Спочатку Раймон і Масон розмовляли про людей та речі, яких я не знав. Я збагнув, що вони давно знають одне одного і якийсь час навіть жили разом. Ми попрямували до води й пішли вздовж берега. Вряди-годи трохи довша за решту хвилька заливала наше парусинове взуття. Я ні про що не думав, бо був наполовину приспаний сонцем, що пекло незахищену голову.

Раймон саме сказав щось Масонові, але я не чув, що саме. Тієї ж миті я помітив на краю пляжу й досить далеко від нас двох арабів у комбінезонах, що йшли в нашому напрямі. Я глянув на Раймона й почув: «Це він». Ми йшли далі. Масон запитав, як вони могли знайти нас аж тут. Я подумав, що вони, мабуть, бачили, як ми сідаємо в автобус з пляжною сумкою, але промовчав.

Араби йшли повільно, але були вже набагато ближче. Ми не сповільняли ходи, і Раймон сказав, що «в разі сутички, ти, Масоне, візьмеш собі другого. Я беру свого типа. А якщо з'явиться ще хтось, то він, Мерсо, буде твій». Я сказав: «Добре», – а Масон захвав руки в кишені. Розпечений пісок здавався мені тепер майже червоним. Ми рівною ходою наближались до арабів. Відстань між нами щораз скорочувалася. Коли ми були за кілька кроків одні від одних, араби зупинилися. Масон і я сповільнили ходу. Раймон пішов просто до свого типа. Я погано чув, що він казав йому, але той уже намірявся утнути якусь дурницю. Раймон тоді вдарив першим і одразу гукнув Масона. Масон підійшов до призначеного йому араба і двічі вдарив з усієї сили. Араб упав у воду обличчям униз і пролежав там кілька секунд; на поверхні води навколо його голови зринали бульбашки. Тим часом Раймон ударив знову, араб заюшився кров'ю. Раймон повернувся до мене: «Зараз ти побачиш, як я його відлупцюю». – «Обережно, у нього ніж!» – крикнув я. Але рука і рот у Раймона були вже порізані.

Масон стрибнув уперед. Але другий араб уже підвівся і став позаду озброєного. Ми не наважувались ворухнутися. Араби повільно задкували, не спускаючи з нас очей і ножом тримаючи нас на відстані. Побачивши, що до нас уже далеченько, вони чимдуж утекли, а ми мов прикуті стояли під сонцем. Раймон здушив руку, з якої капала кров.

Масон миттю сказав, що знає одного лікаря, який щонеділі відпочиває на плато. Раймон одразу ж хотів йти. Та коли він починав говорити, в його порізаній пащі скакали криваві бульбашки. Підтримуючи його, ми якомога швидше дійшли до будиночка. Там Раймон заявив, що його рани неглибокі, і він сам може піти до лікаря. Він пішов із Масоном, а я став пояснювати жінкам, що сталося. Мадам Масон плакала, Марі сплотнола. Ті пояснення зрештою набридли мені. Я замовк і кутив, споглядаючи море.

О пів на другу Раймон і Масон повернулися. Рука в Раймона була перев'язана, кутик рота заклеював пластир. Лікар сказав, що немає нічого серйозного, однак Раймон спохмурнів. Масон намагався розважити його. Але Раймон мовчав. Згодом він сказав, що піде на пляж, і я запитав, куди він іде. Відповів, що хоче подихати повітрям. Масон і я сказали, що підемо з ним. Тоді Раймон розлютився і став лаяти нас. Масон виснував, що Раймонові не слід суперечити. Ну а я так пішов разом з ним.

Ми довго йшли пляжем. Сонце тепер палило просто нещадно. Падаючи на море й на пісок, воно розбивалося на скалки. Мені здавалося, ніби Раймон знає, куди йде, але тут я, безперечно, помилявся. Аж на краю пляжу ми дійшли нарешті до джерельця, що билосся між пісків позаду великої скелі. Там ми й побачили обох наших арабів. Вони лежали у своїх засмальцьованих комбінезонах і мали спокійний, майже вдоволений вигляд. Наш прихід не змінив нічого.

Той, що вдарив ножем Раймона, мовчки дивився на нього. Другий араб свистів на невеличкій очеретині, безкінечно повторюючи – й кутиком ока поглядаючи на нас – три ноти, які видавав його інструмент.

Навкруг не було нічого, крім сонця, тиші, дзюрчання води і трьох монотонних нот. Раймон витяг із кишені револьвер, але араб навіть не ворухнувся, вони й далі пильно дивились одне на одного. Я помітив, що в араба, який грав на сопілці, пальці на ногах розчепірені. Не спускаючи ока зі свого ворога, Раймон запитав мене: «Ну що, стріляти?» Я подумав, що, сказавши «ні», я тільки роздратую його, і він неодмінно вистрелить. Отже, сказав тільки: «Таж він тобі й слова не сказав. А отак застрелити було б нищо». І далі чулося дзюрчання води і спів сопілки в самому серці тиші та спеки. Потім Раймон сказав: «Гаразд, я його зараз вилаю, а як він відповість, пристрелю». – «Атож, – погодився я, – але якщо він не витягне ножа, ти не можеш стріляти». Раймон мало-помалу навіснів. Другий араб і далі грав на сопілці, і обидва стежили за кожним рухом Раймона. «Ні, – заперечив я Раймонові, – бери його сам-на-сам і дай мені свого револьвера. Якщо втрутиться другий або цей витягне ножа, я пристрелю його».

Коли Раймон дав мені револьвера, над нами вгорі пливло сонце. Натомість ми знерухоміли, немов навколо нас усе замкнулося. Ми дивилися, не опускаючи очей, і все зупинилося серед моря, піску, сонця й тиші, яку увиразнював спів сопілки і дзюркіт води. Я міркував, можна стріляти чи ні. Аж раптом араби, задкуючи, сховалися за скелею. Ми з Раймоном пішли назад. Йому, здавалося, стало краще, він говорив, що треба вже сідати на автобус і їхати додому.

Я йшов за ним до самого будиночка, і поки він вибирався дерев'яними сходами, стояв перед першим прогоном, голова аж репалася від сонця, й мене лякала думка, що треба ще підніматися нагору, а потім розмовляти з жінками. Але пекло так, що не менш тяжко було й стояти нерухомо під сліпучою зливою, яка падала з неба. Чи стояти отут під сходами, чи піти куди-небудь – однаково. За хвилину я розвернувся і знову пішов на пляж.

Усе навколо пломеніло й далі. Набігаючи на пісок дрібними хвилями, швидко і астматично дихало море. Я повільно плентався до скель, голова аж набрякла від сонця. Спека усім своїм тягарем придавила мене й заважала йти. Щоразу, відчувши на обличчі її гарячий подих, я зіплював зуби, стискав кулаки в кишенях штанів і щосили намагався подолати і сонце, і ту п'яну затьмареність, яку воно накидало мені. Я аж зубами скреготав від кожного леза відбитого світла, що їх метали в мене пісок, вибілені мушлі, уламки скла. Я йшов безкінечно.

Удалині я бачив невелику темну пляму скелі серед сліпучого гало зі світла та морських випарів. Я марив холодним джерелом за скелею. Я хотів чути жебоніння води, прагнув утекти від сонця, від зусиль, жіночих сліз, знайти нарешті затінок і відпочити. Уже майже дійшовши до джерела, я побачив, що Раймонів араб повернувся.

Він був сам. Він лежав горілиць, закривши руки за потилицю, голова в затінку скелі, а решта тіла на сонці. Від спеки його комбінезон парував. Я здивувався. Для мене вже все скінчилося, і я прийшов до скелі, навіть не думаючи про сутичку.

Тільки-но побачивши мене, араб трохи підвівся й запустив руку до кишені. Я, звичайно, стиснув Раймонів револьвер, що був у піджаку. Араб знову став задкувати, але руки з кишені не виймав. Я був досить далеко від нього, метрів за кільканадцять. Інколи я ловив його погляд поміж напівзаплющених повік. А здебільшого його постать танцювала перед моїми очима в розпеченому повітрі. Хвилі хлюпотіли ще млявіше й протяжніше, ніж опівдні. Незмінним було тільки сонце, сліпуче світло, що відбивалось від піску. Уже дві години, як не рухався день, дві години, як він кинув якір в океані розплавленого металу. Я невідступно пильнував араба і тільки кутиком ока зауважив чорну цятку, коли на обрії пройшов невеличкий пароплав.

Я подумав, що мені досить розвернутися і все закінчиться. Але увесь тремкий, напоєний сонцем пляж штовхав мене далі. Я ступив кілька кроків до джерела. Араб не ворухнувся. Він і досі був ще досить далеко. Мабуть, тому, що на його обличчя падала тінь, воно немов усміха-

лося. Я чекав. Шоки палали від сонця, я відчував, як на бровах збираються краплі поту. Сонце пекло так, як і тоді, коли я ховав матір, і мені так само страшенно боліла голова, пульсували всі жили на обличчі. Не спроможний далі витримувати той пекучий вогонь, я ступив уперед. Я знав, що це безглуздо, бо від того, що я ступив крок, сонце не зникне. Але я таки пішов уперед, ступив той єдиний крок. Цього разу араб, не підводячись, витягнув ніж і загрожував ним. Світло відбилося від сталі – і немов довжелезний меч ударив мене по голові. Тієї самої миті зібраний над бровами піт скотивсь на повіки, укривши їх густою теплою пеленою. Та завіса сліз і солі засліпила мене. Я нічого не відчував, окрім цимбалів сонця на своїй голові і, десь уже за межами сприйняття, леза, що й далі вилискувало спереду. Той блискучий метал роз'їв мені повіки й випалив сповнені болем очі. І тоді все навколо захиталося. Море слало важкий палючий віддих. Небо, здавалось, репнуло і плаче вогненным дощем. Усе моє єство напружилось, у руці я затис револьвер. Гашетка подалася, я відчув гладеньке руків'я зброї, і саме отак, сухим і водночас оглушливим звуком, усе й почалося. Я струсив піт і сонце. Збагнув, що я знищив і врівноваженість дня, і виняткову тишу пляжу, де я був щасливим. І тоді я ще чотири рази вистрелив у нерухоме тіло, і кулі входили в нього, не лишаючи сліду. Немов лихо чотири рази коротко вдарило в мої двері.

Частина друга

I

Одразу після арешту мене кілька разів допитували. Але йшлося про з'ясування особи, тож допити тривали недовго. Першого разу, в комісаріаті, моя справа, здавалося, нікого не цікавила. Натомість за тиждень слідчий уже з цікавістю приглядався до мене. Але спершу запитав тільки моє ім'я, адресу, фах, дату та місце народження. Потім хотів знати, чи я вже взяв собі адвоката. Я відповів, що ні, й запитав, чи неодмінно треба мати його.

– А чому ви не хочете адвоката? – запитав він.

Я відповів, що, як на мене, моя справа надто проста. Слідчий усміхнувся:

– Це ви так думаєте. А закон каже інше. Якщо ви не оберете собі адвоката, ми призначимо його офіційно.

На мій погляд, украй зручна річ, що правосуддя дбає про такі дрібниці. Я так і сказав слідчому. Він погодився, додавши, що закон таки добре продуманий.

Спочатку я поставився до слідчого несерйозно. Він приймав мене у кімнаті, де вікна були завішені гардинами, єдина лампа стояла на його столі і світила на фотель, куди він посадив мене, а сам ховався у півтіні. Я натрапляв на описи таких сцен у книжках, тож усе видавалося мені грою. Натомість після розмови я придивився до нього й побачив, що в нього витончене обличчя й запалі блакитні очі, що він високий, має довгі сиві вуса й пишне, майже біле волосся. Мені він видався розумним і, зрештою, симпатичним чоловіком, дарма що його вуста нервово посмикувались. Виходячи, я навіть збирався подати йому руку, але вчасно згадав, що я вбив людину.

Другого дня у в'язницю до мене прийшов адвокат. То був маленький, опасистий, молодявий чоловік із дбайливо укладеним волоссям. Незважаючи на спеку (я підкотив рукави сорочки), на ньому був темний костюм, накрохмалений з вилогою комірець і химерна краватка з широкими чорно-білими смугами. Він поклав на моє ліжко портфеля, якого ніс під пахвою, відрекомендувався і сказав, що вивчив мою справу. Моя справа досить делікатна, але він не сумнівається в успіху, якщо я матиму до нього довіру. Я подякував, і адвокат сказав: «Перейдімо до справи».

Він сів на ліжко й розповів мені, що вже зібрано інформацію про моє особисте життя. Дізналися, що нещодавно в притулку померла моя мати. Тоді розпитали людей у Маренго, і слідчі почули, що я був «абсолютно незворушним» у день похорону матері.

– Розумієте, – сказав адвокат, – мені трохи незручно питати про таке, але це питання дуже важливе. Коли я не знатиму, що відповісти, це буде вагомим аргументом для звинувачення.

Він хотів, щоб я допоміг йому. Запитав, чи страждав я того дня. Це запитання вразило мене вкрай, і мені здалося, що я б страшенно бентежився, якби сам його ставив. Проте відповів, що певною мірою вже втратив звичку запитувати себе і що тепер мені важко поновити її. Я, безперечно, любив матір, але це не має ніякого значення. Усім здоровим людям властиве більше або менше прагнення смерті тих, кого вони люблять. Тут адвокат урвав мене і, здавалось, розхвилювався. Він примусив мене пообіцяти не говорити про це ні під час розгляду справи, ні зі слідчим. Далі, я пояснив йому, що маю таку натуру, що мої фізичні потреби часто беруть гору над моїми почуттями. Того дня, коли я ховав матір, я був надто втомлений і мені хотілося спати. Певною мірою я не зовсім усвідомлював, що відбувалося. Безперечно стверджувати можна тільки одне: я хотів би, щоб мати не вмирала. Але мій адвокат був незадоволений. «Цього не досить», – сказав він.

Він замислився. Запитав, чи можна було б сказати, що того дня я перебував під владою своїх природних почуттів. «Ні, це неправда», – заперечив я. Адвокат так дивно глянув на мене, немов я пробуджував у ньому огиду. Майже злісно він сказав мені, що, хай там як, директора та обслугу з притулку заслухають як свідків, і «це може кепсько обернутися для мене». Я зауважив, що той похорон не пов'язаний з моєю справою, та він лише відповів, що я, мабуть, ніколи не стикався з правосуддям.

Адвокат вийшов сердитий. Я хотів затримати його, пояснити, що я прагнув його прихильності, – не тому, щоб він краще захищав мене, а, якщо можна так висловитись, з цілком природних міркувань. Надто коли я бачив, що мої слова спантеличують його. Він не розумів мене і тому ставився трохи упереджено. Я прагнув довести йому, що я такий, як усі, точнісінько такий, як і будь-яка інша людина. Але користь від усіх моїх пояснень була надто мізерна, і я через лінощі відмовився від них.

Незабаром мене знову привели до слідчого. Була друга година дня, і цього разу, незважаючи на тюль на вікнах, кабінет був яскраво освітлений. Було душно. Він посадив мене і з вишуканою ввічливістю повідомив, що «внаслідок збігу обставин» мій адвокат не зміг прийти. Але я маю право не відповідати на його запитання й почекаати, поки мій адвокат матиме змогу допомогти мені. Я сказав, що можу відповідати й сам. Він натиснув гудзик на столі. Увійшов молодий секретар і сів майже за моїми плечима.

Я і слідчий зручно вмостились у фотелях. Допит почався. Спершу він розповів, що про мене кажуть, ніби я мовчазної та замкнутої вдачі, і хотів знати, що я про це думаю.

– Це тому, що я ніколи не мав що сказати. Тож я й мовчав, – відповів я.

Слідчий усміхнувся, як і першого разу, погодився, що це найкраще з міркувань, і додав:

– До того ж це не має ніякого значення. – Він замовк, розглядаючи мене, і раптом шарпнувся, швидко проказавши: – Що мене цікавить, так це ви.

Я не збагнув, що він має на увазі, тож нічого й не кавав.

– У вашому вчинкові, – провадив він далі, – є незрозумілі для мене речі. Я певен, ви допоможете мені зрозуміти їх.

Я сказав, що все було дуже просто. Він змусив мене переповісти події того дня. Я повторив те, що вже розповідав йому: Раймон, пляж, купання, сварка, знову пляж, джерельце, сонце і п'ять револьверних пострілів. Після кожної фрази він приказував: «Так-так». Коли я дійшов до розпростаного тіла, він схвально кивнув: «Гаразд». А я втомився переповідати те саме, й мені здавалося, ніби я ще ніколи не говорив так багато.

Трохи помовчавши, він підвівся і сказав, що хоче допомогти мені, що я цікавлю його і з допомогою Господа він зробить що-небудь для мене. Але перед тим він хоче поставити мені кілька запитань. І без паузи одразу запитав, чи я любив матір.

– Звичайно, як і всіх людей, – відповів я, і секретар, що доти невпинно стукотів на машинці, мабуть, помилився, бо збентежився і був змушений повернутися назад. Потім, знову без якоїсь очевидної логіки, слідчий запитав, чи я випустив усі п'ять куль одразу. Я пригадав і пояснив, що спершу вистрелив один раз, а за кілька секунд зробив ще чотири постріли. «Чого ви чекали між першим і наступними пострілами?» – запитав він тоді. Я ще раз побачив червоний пляж і відчув, як сонце випікає мені голову. Але цього разу я нічого не відповів. Я мовчав, а слідчий не міг приховати свого збудження. Він сів, скуйовдив собі волосся, сперся ліктями на стіл і, трохи нахилившись до мене, холодно запитав: «Чому, чому ви стріляли в нерухоме тіло?» Я знову не мав відповіді. Слідчий потер руками чоло й повторив трохи зміненим голосом: «Чому? Треба, щоб ви мені сказали. Чому?» Я й далі мовчав.

Зненацька він підвівся, широко ступаючи, підійшов до шафи в кутку кабінету й відкрив шухляду. Дістав звідти срібне розп'яття й, розмахуючи ним, повернувся до мене. Геть зміненим, майже тремтячим голосом слідчий закричав:

– Ви хоч знаєте, що це?

– Атож, звичайно, – відповів я.

Тоді він дуже швидко і палко став розповідати мені, що вірить у Бога й переконаний, що жодна людина не має такої провини, щоб Господь не міг пробачити їй, але для цього треба, щоб людина, покаючись, стала немов дитиною, чия душа чиста і здатна все увібрати. Слідчий усім тілом нахилився над столом. Він вимахував розп'яттям майже над моєю головою. Як бути щирим, я не дуже дослухався до його міркувань, бо, по-перше, було душно; по-друге, в його кабінеті літали великі мухи, що сідали мені на обличчя; по-третє, він наганяв на мене страх. Водночас я усвідомлював, що це смішно, бо, зрештою, злочинець тут я. Але слідчий не замовкав. Кінець кінцем я більш-менш зрозумів, що в моєму зізнанні для нього є незбагненим тільки факт, що я чекав перед тим, як вистрелити вдруге. Все інше він для себе з'ясував, а цього не міг зрозуміти.

Я став йому казати, що немає потреби виявляти таку затятість: ця обставина не має аж такого великого значення. Та він урвав мене і, підвівшись та випроставшись, востаннє звернувся до мене, запитуючи, чи вірю я в Бога. Я відповів, що ні. Він аж сів від обурення. Сказав, що це річ неможлива, в Бога вірять усі, навіть ті, хто відвернувся від його Лику. У цьому він був переконаний, тож, якби зневірився, життя втратило б сенс для нього.

– Невже ви хочете, – скрикнув він, – щоб моє життя не мало сенсу?

На мою думку, це мене не обходило, я так і сказав йому. Але, перехилившись через стіл, він уже підніс розп'яття мені до очей і несамовито заволав:

– Я християнин! Я прошу Христа, щоб він простив твої гріхи. Як ти можеш не вірити, що він постраждав за тебе?

Я, звичайно, помітив, що він тепер тикає мені, але з мене було вже досить. Парка задуха в кімнаті наростала. Як і завжди, коли я прагнув позбутися тих, кого насилу міг слухати, я вдавав, ніби схвалюю його слова. На мій подив, він зрадів:

– Бачиш, бачиш, – аж захлинався він, – хіба це не означає, що ти віриш у Бога й підеш до нього на сповідь?

Зрозуміло, я ще раз сказав, що ні. Слідчий упав на свій фотель. Його обличчя було виснаженим. Він хвилину помовчав, тоді як друкарська машинка, не припиняючи бігти за діалогом, вибила кілька останніх фраз. Потім слідчий уважно й сумовито подивився на мене.

– Я ще ніколи не бачив такої черстої душі, як ваша, – нарешті озвався він. – Злочинці, яких приводили до мене, завжди плакали перед цим образом скорботи.

Я збирався сказати, мовляв, саме тому вони й плакали, що злочинці, а потім подумав, що і я вже такий, як вони. Я ніяк не міг звикнути до цієї думки. Слідчий підвівся, ніби даючи знак, що допит закінчився. З тією ж утомою на обличчі він тільки запитав, чи шкодую я про скоєне. Я замислився і сказав, що я не так справді шкодую, як відчуваю досаду. Я мав таке враження, ніби він не розуміє мене. Але цього дня ми більше не говорили.

Згодом я часто бачив слідчого. Тільки зі мною тепер щоразу ходив мій адвокат. Він заборонив мені уточнювати деякі пункти моїх попередніх заяв. Інколи слідчий обговорював з адвокатом висунуті проти мене звинувачення. У такі хвилини, вони, власне, не звертали на мене уваги. Хай там як, але характер допитів мало-помалу змінився. Здавалося, ніби слідчий уже не цікавиться мною і певним чином класифікував мій випадок. Він більше не говорив про Бога, і я вже ніколи не бачив його таким збудженим, як того першого дня. Наслідком стало те, що наші відносини набули певної безпосередності та щирості. Кілька запитань, нетривала розмова з адвокатом – і допит закінчено. За словами самого слідчого, моя справа йшла своїм ходом. Інколи, коли розмова мала загальний характер, він теж брав у ній участь. Я починав заспокоюватися. Ніхто тоді не ставився до мене вороже. Усе було таким природним, упорядкованим і стриманим, що в мене виникло сміховинне враження, ніби я спілкуюся з друзями. І коли збігли одинадцять місяців слідства, я, як бути щирим, майже дивувався, що моєю єдиною радістю

були ті рідкісні миті, коли слідчий доводив мене до дверей кабінету і прихильно ляскав по плечу: «Ну, на сьогодні все, пане Антихристе». Він доручав мене жандармам.

II

Є речі, про які я ніколи не любив говорити. Потрапивши до в'язниці, я за кілька днів зрозумів, що не любитиму розповідати про цей період свого життя.

Проте згодом я вже не надавав значення цій відразі. Перші кілька днів я насправді й не відчував, що я у в'язниці: я мав туманні сподівання, що станеться щось нове. Мої муки почалися тільки після першого і єдиного побачення з Марі. Відколи я отримав її листа (вона писала, що їй більше не дозволяють ходити, бо вона мені не дружина), я відчув, що я таки в камері і моє життя тут зупинилося. Після арешту мене спершу замкнули в камері, де вже було багато затриманих, здебільшого арабів. Побачивши мене, вони розсміялися. Потім запитали, що я накоїв. Я сказав, що вбив араба, і вони принішкли. Але ввечері показали мені, як розстелити мат, на якому я мав спати. Підгорнувши один його край, можна зробити подушку. Всю ніч мені по обличчю повзали блошиці. За кілька днів мене перевели до окремої камери, де я спав на дерев'яних нарах. У кутку стояла параша, була ще бляшана миска. В'язниця містилась у верхній частині міста, тож крізь віконечко я міг бачити море. Одного разу, коли я, вчепившись за ґрати, потягнувся обличчям до світла, зайшов охоронець і сказав, що до мене прийшли. Я подумав про Марі, і то справді була вона.

Щоб потрапити до кімнати побачень, я пройшов довгим коридором, потім зійшов сходами вниз і проминув ще один коридор. Мене завели до просторої зали з одним широким вікном. Двома високими ґратами зала була поділена поздовж на три частини. Між двома ґратами був простір завширшки вісім-десять метрів, який відокремлював відвідувачів від в'язнів. Я побачив смагляве обличчя Марі, що стояла просто переді мною в смугастій сукні. З мого боку було близько десятка в'язнів, переважно арабів. Навколо Марі купчилися мавританки, вона стояла між двох відвідувачок: сухенької, вбраної в чорне бабусі із заціпленими вустами і дебелой жінки з непокритою головою, що гучно розмовляла, енергійно жестикулюючи. З огляду на відстань між ґратами відвідувачі і в'язні були змушені напружувати голос. Увійшовши, я був приголомшений гамором голосів, що відлунював від голих стін зали, і світлом, яке безперешкодно падало з неба на шибки й відбивалось у залі. В моїй камері було набагато спокійніше й темніше. Кілька секунд я призвичаювався. Та опісля завдяки цьому самому світлу я виразно бачив кожне окреме обличчя. Я помітив, що в кінці коридору між двома ґратами сидить охоронець. Більшість в'язнів-арабів, як і їхні родичі, ставши обличчям одні до одних, посідали навпочіпки. Ці не кричали. Незважаючи на гамір, вони спробували чути один одного, розмовляючи дуже тихо. Їхнє низьке приглушене бурмотіння ніби доповнювало голоси, які перехрещувались над їхніми головами. Це все я помітив дуже швидко, наближаючись до Марі. Вона, притулившись до ґрат, щосили намагалась усміхатися. Була дуже гарна, але я не знав, як їй сказати про це.

– Ну як? – запитала вона дуже голосно.

– Як бачиш.

– З тобою все гаразд, ти маєш усе потрібне?

– Так, маю.

Ми замовкли, а Марі й далі усміхалася. Дебела жінка кричала до мого сусіди, високого блондина з ясным поглядом, мабуть, свого чоловіка. Вони розмовляли про щось уже згадане раніше.

«Жанна не хоче його брати», – кричала вона грубим голосом. «Так-так», – приказував чоловік. «Я казала їй, що ти забереш, коли вийдеш, та вона не хоче його брати».

Марі ї собі крикнула мені, що Раймон переказує вітання, і я мовив: «Дякую». Але мій голос був заглушений голосом сусіда, що запитував, чи все гаразд. Його дружина відповіла, засміявшись, що «кращої пори ще не було». Мій сусіда зліва, невисокий молодик з витонченими руками, не казав ані слова. Я помітив, що він стоїть навпроти бабусі й обоє пильно дивляться одне на одного. Але я не мав часу спостерігати їх довше, бо Марі крикнула мені, що треба сподіватися. «Атож», – кивнув я. Дивлячись на неї тієї миті, я відчув бажання стиснути їй плечі, що виступали з вирізу сукні. Я прагнув тієї прекрасної плоти й не знав, на що, крім неї, ще треба сподіватися. Марі, безперечно, говорила про щось приємне, бо неодмінно всміхалася. Я не бачив уже нічого, крім відблиску її зубів і невеличких ямочок очей.

– Ти вийдеш, і ми одружимося! – прокричала вона мені.

– Ти думаєш? – відповів я, щоб сказати що-небудь.

Тоді дуже швидко й так само голосно Марі запевнила, що так, мене виправдають, і ми знову будемо купатися. А жінка поряд із нею горлала, що лишила кошик у секретаря. Вона перерахувала все, що поклала туди. Треба перевірити, бо воно дороге коштує. Другий мій сусіда і його мати й далі дивились одне на одного. Над підлогою шелестіло бурмотіння арабів. Сонце, здавалося, упало на самісінькі шибки.

Я був немов хворий і вже хотів піти. Гамір пригнічував мене. З другого боку, я й далі прагнув бачити Марі. Я не знав, скільки минуло часу. Марі розповідала про свою роботу і знай усміхалася. Схрещувались вигуки, бурмотіння, розмови. Єдиним острівцем тиші був молодик біля мене й бабуса, що прикипіли очима одне до одного. Мало-помалу почали відводити арабів. Коли забрали першого, майже всі замовкли. Стара підступила до ґрат, і тієї самої миті вартовий зробив знак її синові. «До побачення, мамо!» – крикнув він, а вона, протягнувши руку між пруттям, повільно махнула йому у відповідь.

Коли вона виходила, зайшов чоловік із капелюхом у руці і став на її місце. Привели нового в'язня, і вони почали жваву розмову, але впівголоса, бо в залі вже панувала тиша. Прийшли за моїм сусідою справа, і його дружина, немов не помітивши, що вже немає потреби кричати, й не стививши голосу, крикнула: «Бережи себе й будь уважний!» Потім настала моя черга. Марі зробила знак, ніби цілує мене. Перед тим як остаточно зникнути, я озирнувся. Притулившись лобом до ґрат, вона й далі стояла нерухомо, на її обличчі застигла силувана усмішка.

Невдовзі після того побачення я й отримав листа від неї. Саме відтоді почалися речі, про які я ніколи не любив розповідати. Хай там що, не треба нічого перебільшувати, і для мене це було легшим, ніж для решти. І все-таки найважчим на початку ув'язнення було те, що я мав думки вільної людини. Скажімо, мене охоплювало бажання бути на пляжі, спускатися до моря. Я уявляв собі хлюпін перших хвиль під ногами, занурення тіла у воду, полегкість, яку б я відчув при цьому, і одразу усвідомлював, які вузькі стіни моєї камери. Але так тривало лише кілька місяців. Згодом мої думки стали думками в'язня. Я чекав щоденної прогулянки на подвір'ї та відвідин свого адвоката. Решті свого часу я досить швидко дав раду. Я часто думав, що, якби мені довелося жити в дуплі сухого дерева і я не мав би ніякої роботи, крім споглядання барв неба над головою, я б мало-помалу звик би й до того. Я б чекав, щоб пролетіла пташка або зустрілися хмари, так само як тут я чекав химерних краваток свого адвоката і так само, як в іншому світі терпляче чекав суботи, щоб обняти тіло Марі. Але ж, якщо поміркувати добре, я аж ніяк не сидів у дуплі сухого дерева. Є чимало людей, набагато нещасніших за мене. А втім, це була материна думка, мати часто казала, що зрештою звикаєш до всього.

Але сталося це не так скоро. Перші місяці були дуже важкі. Щоправда, зусилля, яких я був змушений докладати, допомогли мені пережити їх. Наприклад, мені завдавав мук потяг до жінки. То була річ природна, я був молодий. Я ніколи не думав власне про Марі. Але я так багато думав про жінку, про жінок, про всіх тих жінок, яких я знав, і про всі обставини, коли я кохався з ними, що моя камера сповнилася їхніх облич і стала тісною від моїх бажань. З одного

боку, це виводило мене з рівноваги. А з другого – допомагало збавляти час. Кінець кінцем я здобув прихильність старшого охоронця, що супроводив кухарчука, коли той роздавав страву. Він першим заговорив зі мною про жінок. Сказав, що це головне, на що нарікають в'язні. Я сказав, що і я такий, як вони, і вважаю, що таке становище несправедливе.

– Але, – заперечив він, – саме тому вас і посадили до в'язниці.

– Як саме тому?

– Бо це і є свобода. Вас позбавили свободи.

Я ніколи навіть не думав про таке. Але я погодився з ним:

– Атож, бо інакше в чому ж полягало б покарання?

– Що ж, добре, що ви розумієте ці речі. Інші – ні. А втім, згодом вони себе й самі задовольняють, – мовив охоронець і вийшов.

А ще були сигарети. Коли я потрапив до в'язниці, у мене забрали ремінь, шнурки від черевиків, краватку і все, що я мав у кишенях, зокрема й сигарети. У камері я попросив, щоб мені повернули їх. Мені відповіли, що це заборонено. Перші дні були дуже важкі. Саме це, мабуть, пригнічувало мене найбільше. Я смоктав шматочки деревини, відламуючи їх від своїх нар. Мене нудило цілісінками днями. Я не розумів, чому мене позбавляють того, що нікому не може зашкодити. Згодом я зрозумів, що й це становить частину покарання. А потім я вже звик не курити і цієї кари для мене більше не існувало.

Якщо не зважати на ці прикрощі, я аж ніяк не був украй нещасним. Головне знову полягало в тому, як навчитися збавляти свій час. Нудитись я перестав тоді, коли взявся до спогадів. Я часто згадував свою кімнату і уявляв собі, як я виходжу з якогось її кутка, щоб подумки оглянути й перерахувати все, що траплялося мені по дорозі. Спочатку я швидко називав усі речі. Але кожного наступного разу моя подорож тривала дедалі довше. Адже я пригадував усі свої меблі, усе, що було в них, усі деталі кожної речі та всі її прикмети – інкрустацію, тріщину, відбитий край, колір, характер поверхні. Водночас намагався нічого не пропустити у своїй інвентаризації, зробити найдокладніший опис. І то так успішно, що за кілька тижнів я міг цілі години поспіль перелічувати те, що було в моїй кімнаті. Отже, що довше я думав, то більше забутих і незнаних речей зринало в моїй пам'яті. Я зрозумів тоді, що людина, проживши навіть не довше одного дня, змогла б без великих мук просидіти сто років у в'язниці. Вона матиме досить спогадів, щоб не нудитись. У певному розумінні це була перевага.

Крім того, був ще сон. Спочатку я кепсько спав уночі й зовсім не спав удень. Мало-помалу я став спати вночі й міг заснути навіть удень. Можу сказати, що в останні місяці я спав шістнадцять, а то й вісімнадцять годин на добу. Мені лишалося тільки шість годин, щоб змарнувати їх на їжу, природні потреби, спогади й розповідь про чехословака.

Між матрацом і дошками нар я знайшов поживклий і прозорий клапоть старої газети, що майже приклеївся до тканини. У ньому йшлося про один химерний випадок, і, хоча бракувало початку, можна було здогадатися, що сталося те в Чехословаччині. Один чеський селянин пішов у світ шукати собі кращої долі. Минуло двадцять років, і він, розбагатівши, повернувся з дружиною й дитиною. У рідному містечку його мати й сестра мали невеличкий готель. Щоб зробити їм несподіванку, він лишив жінку з дитиною в іншому готелі й прийшов до матері, яка не впізнала його. Задля жарту йому заманулося найняти кімнату. Жінки побачили, що в нього є гроші. Уночі мати й сестра вбили його молотом, щоб пограбувати, і вкинули тіло до річки. Уранці прийшла дружина й ненароком розповіла жінкам, хто був тим подорожнім. Мати повісилася. Сестра кинулася в криницю. Я перечитував цю розповідь тисячі разів. З одного боку, вона була невірогідна. А з другого – цілком природна. Хай там що, той подорожній, як на мене, певною мірою заслужив собі таку долю, ніколи не слід гратися.

Отже, в годинах сну, у спогадах, у читанні химерної розповіді, у зміні світла і п'їтьми час таки збігав. Колись я читав, що людина у в'язниці зрештою втрачає лік часу. Але для мене це не мало великого значення. Я не розумів, якою мірою дні можуть бути водночас і довгими, і

короткими. Безперечно, довгі, щоб жити, й такі розтягнуті, що зрештою стали наповзати один на одного. Дні тоді втрачали свої назви. Слова «вчора» і «завтра» були єдиними, що мали сенс для мене.

І коли одного разу охоронець сказав, що вже п'ять місяців, як я у в'язниці, я, хоч і повірив, не зрозумів. Для мене то був один безкінечний день, що тягнувся в камері, і той самий безкінечний клопіт. Цього ж таки дня, коли пішов охоронець, я глянув на своє відображення у бляшаній мисці. Мені здалося, ніби моє обличчя було серйозним навіть тоді, коли я намагався усміхнутись. Я покрутив миску. Я усміхався, а моє відображення однаково було суворе та сумне. День закінчувався, і то була пора, про яку я не хочу говорити, пора без назви, коли серед вечірньої тиші можна почути кожен звук, що лунав на якомусь поверсі в'язниці. Я підійшов до віконечка і в присмерку ще раз придивився до свого обличчя. Воно й далі було серйозне, але що мене так вразило тієї миті? Саме тоді вперше за місяці ув'язнення я виразно почув звук свого голосу. Я впізнав його, він давно вже бринів мені у вухах, і збагнув, що протягом усього ув'язнення я розмовляв сам із собою. Я враз пригадав слова санітарки на похороні матері. Ні, виходу не було, й ніхто не годен собі уявити, що таке вечори у в'язниці.

III

Загалом можна сказати, що на зміну одному літові швидко прийшло наступне. Я знав: коли почнуться перші спекотні дні, станеться щось нове для мене. Мою справу мали розглядати на останній сесії суду присяжних, а та сесія закінчувалась у червні. Публічні судові дебати почалися тоді, коли на небі всевладно запанувало сонце. Адвокат запевнив мене, що розгляд справи триватиме не довше двох-трьох днів. «До того ж, – додав він, – суд поспішатиме, бо ваша справа – аж ніяк не найголовніша на цій сесії. Одразу після неї розглядатимуть справу про батьковбивство».

За мною прийшли о пів на восьму ранку і в заграбованій машині довели до палацу правосуддя. Двоє жандармів завели мене до комірчини, що тхнула п'янкою. Сидячи коло дверей, ми чули, як за ними лунають голоси, вигуки, гуркають стільці, й той гамір нагадав мені свята у кварталі, коли після концерту готують залу до танців. Жандарми сказали, що слід зачекати, поки збереться суд, і один з них запропонував мені сигарету, але я відмовився. Трохи згодом він запитав, чи страшно мені. Я відповів, що ні. Ба більше, певною мірою мені навіть цікаво подивитися на процес. У своєму житті я ще ніколи не мав такої нагоди. «Авжеж, – сказав другий жандарм, – та це швидко набридне».

За хвилину в кімнаті дзеленькнув дзвіночок. З мене зняли наручники, відчинили двері й завели мене до загородки для звинувачених. Зала була заповнена вщерть. Незважаючи на гардини, де-не-де зазірало й сонце, повітря було задушливим. Вікон ніхто не відчиняв. Я сів, мене оточили жандарми. Саме тоді я й помітив низку облич перед собою. Усі розглядали мене, і я зрозумів, що це присяжні. Але я навряд чи міг би сказати, що вони бодай чим-небудь різняться між собою. У мене склалося враження, ніби я стою в трамваї перед рядочком сидінь і всі безіменні пасажири прикипіли очима до нового, прагнучи помітити якісь кумедні риси. Я добре знав, що ця думка безглузда, бо тут шукають не кумедності, а злочину. А потім мені спало на гадку, що різниця не така вже й велика.

Я трохи очманів від такого скупчення людю в закритій залі. Ще раз оглянув приміщення і не впізнав жодного обличчя. Здається, спершу я навіть не усвідомив, що ці всі люди зібралися, щоб бачити мене. Здебільшого люди не цікавилися моєю особою. Мені коштувало зусиль зрозуміти, що саме я – причина цього збориська. «Скільки людей!» – сказав я жандармові. Він відповів, що це через газети, й показав мені на кількох людей, що сиділи за столом нижче від лави присяжних. «Ось вони», – сказав він. «Хто?» – перепитав я. – «Газети». Він знав одного газетяра, що тим часом помітив його й підійшов до нас. То був уже літній чоловік із приєм-

ною зовнішністю і жвавим рухливим обличчям. Він гаряче потис руку жандармові. Тієї миті я звернув увагу, що геть усі люди вітаються, гукають одне одного й розмовляють, – немов у клубі, де кожен щасливий опинитися серед людей свого кола. Саме цим і можна пояснити, що в мене виникло химерне відчуття, ніби я тут зайвий, небажаний. А втім, журналіст, усміхнувшись, заговорив і до мене. Він висловив сподівання, що все для мене складеться добре. Я подякував, і він додав: «Знаєте, ми дещо писали про вашу справу. Влітку для газет – мертвий сезон. Тільки ваша справа і батьковбивство були чогось варті». Потім показав мені серед групи, від якої щойно відійшов, невеличкого чоловіка у величезних окулярах у чорній оправі, що скидався на розгодованого тхора. Він сказав мені, що то спеціальний кореспондент однієї паризької газети: «А втім, він приїхав не задля вас. Та оскільки йому доручили розповісти про суд над батьковбивцею, його попросили повідомити zarazом і про вашу справу». Тут я знову мало не подякував йому, але схаменувся, подумавши, що це було б безглуздя. Газетяр приязно махнув мені рукою й відійшов. Нам довелося чекати ще кілька хвилин.

Прийшов мій адвокат, у мантиї, а з ним і чимало його колег. Він підійшов до газетярів, потис руки. Вони жартували, сміялися й поводитися цілком невимушено, аж поки в залі задзеленчав дзвоник. Усі посідали на свої місця. Мій адвокат підійшов до мене, потис руку й порадив на всі поставлені запитання відповідати стисло, не брати ініціативу на себе, а в усьому іншому покладатися на нього.

Я почув, як зліва гуркнув відсунутий стілець, і побачив високого, худого, вбраного в червоне чоловіка в пенсне, що сів, дбайливо підібравши мантию. То був прокурор. Секретар оголосив початок суду. Водночас загули два великі вентилятори. Троє суддів, двоє в чорному, третій у червоному, увійшли з теками в руках і дуже швидко пройшли до трибуни, що панувала над залом. Суддя в червоній мантиї сів у середній фотель, поклав перед собою суддівську шапочку, витер хусточкою лисого черепа й оголосив, що починається розгляд справи.

Газетярі вже тримали пера наготові. У кожного на обличчі був той самий байдужий і трохи глузливий вираз. Проте один з-поміж них, набагато молодший від решти і вдягнений у сірий фланелевий костюм з блакитною краваткою, поклав перо перед собою й дивився на мене. На його трохи асиметричному обличчі я бачив тільки напрочуд ясні очі, що пильно вивчали мене, не виражаючи нічого певного. У мене з'явилося дивне відчуття, ніби це я сам дивлюся на себе. Мабуть, через це, а ще й тому, що я не знав до ладу судових процедур, я не дуже добре зрозумів усе, що відбувалося потім: вибір присяжних жеребкуванням, запитання голови суду до адвоката, до прокурора і до присяжних (після кожного запитання голови всіх присяжних поверталися в бік суддів), швидко зачитаного обвинувального висновку, в якому я зрозумів тільки назви місць та осіб, і нові запитання до мого адвоката.

Голова суду оголосив, що перевірить наявність свідків. Секретар зачитував прізвища, які привернули мою увагу. Я бачив, як після кожного оголошеного прізвища серед публіки одне за одним підводились, а потім зникали у бічних дверях директор і вартівник з притулку, старий Томас Перес, Раймон, Масон, Саламано, Марі. Марі ледь помітно підбадьорливо кивнула мені. Я ще дивувався, як я міг не помітити їх раніше, коли, почувши своє прізвище, підвівся останній свідок – Селест. Поряд з ним я помітив оту жваву жіночку з ресторану – у тому самому жакеті, з рішучим і визначеним виразом обличчя. Вона пильно дивилася на мене. Але я не мав часу на роздуми, бо голова суду взяв слово. Він сказав, що починається розгляд справи й він вважає за непотрібне нагадувати публіці, що слід дотримуватися тиші. Мовляв, його обов'язок – безсторонньо керувати розглядом справи, до якої він поставиться з усією об'єктивністю. Думку присяжних суд, дбаючи передусім про справедливість, візьме до уваги, а якщо серед публіки станеться бодай найменший інцидент, її виведуть із зали.

Задуха зростала, і я побачив, як дехто став обмахуватися газетами. Внаслідок цього чулося неперервне шарудіння паперу. Голова суду подав знак, і секретар приніс три плетені солом'яні віяла, троє суддів негайно скористалися ними.

Одразу почався мій допит. Голова ставив запитання спокійно й навіть, здавалося мені, з певною приязню. Знову питали про моє ім'я й таке інше, і я, тамуючи роздратування, подумав, що ці питання загалом природні, бо це дуже серйозна річ – судити одну людину замість іншої. Потім голова став розповідати про мій учинок і після кожних трьох фраз запитував мене: «Хіба не так?» – і я, дослухаючись до настанов свого адвоката, щоразу відповідав: «Так, пане голово». Розповідь тягнулася довго, бо голова сумлінно переповідав кожну дрібницю. Газетярі аж рипіли перами. Я відчував на собі погляди наймолодшого з них і тієї жіночки-автомата. Всі трамвайні пасажери повернулися обличчям до голови. Той покашлював, гортав папери, обертався в мій бік і обмахувався віялом.

Голова суду сказав, що він зобов'язаний поставити мені кілька запитань, які, на перший погляд, далекі від моєї справи, але, можливо, найтісніше пов'язані з нею. Я зрозумів, що він знову говоритиме про матір, і одразу відчув, як мені набридла ця тема. Він запитав, чому я віддав матір до притулку. Я відповів, що мені бракувало коштів, щоб утримувати й доглядати її. Запитав, що я відчував, віддавши матір, і я відповів, що ані я, ані мати вже не чекали нічого одне від одного і, зрештою, ні від кого, і кожен з нас звик до свого нового життя. Тоді голова сказав, що більше не хоче згадувати про це, й запитав прокурора, чи не має той інших запитань до мене. Прокурор напівобернувся і, не дивлячись на мене, заявив, що з дозволу голови він хотів би знати, чи мав я намір убити араба, повернувшись сам до джерела. «Ні», – відповів я. «Тоді чому ви були озброєні й чому повернулися на те саме місце?» Я сказав, що випадково, і прокурор відзначив неприязним голосом: «Ну поки що все». Подальший хід процесу був трохи плутаний і туманний, принаймні для мене. Після кількох нарад голова суду оголосив перерву і сказав, що одразу після перерви слухатимуть свідків.

Я не мав часу на роздуми. Мене забрали, посадили в заграговану машину й привезли до в'язниці, де я пообідав. І дуже скоро, тільки-но я збагнув, що втомився, за мною прийшли; все почалося знову, і я опинився в тій самій залі, перед тими самими обличчями. Одне тільки: збільшилась задуха і якимсь дивом кожен присяжний, прокурор, мій адвокат і дехто з газетярів теж уже мали солом'яні віяла. Молодий газетяр і жіночка й досі сиділи в залі. Але вони не обмахувались і так само мовчки дивилися на мене.

Я витер піт, що вкривав обличчя, і навіть не встиг призвичаїтися до зали та оговтатись, як почув, що викликають директора притулку. В нього запитали, чи мати скаржилася на мене, і він сказав що так, але нарікання пансіонерів на своїх родичів – своєрідна манія. Голова змусив його уточнити, чи дорікала вона мені за те, що я віддав її до притулку, і директор знову сказав «так». Але цього разу не додав нічого. На ще одне запитання він відповів, що був вражений моїм спокоєм у день похорону. Його запитали, що він розуміє під спокоєм. Директор подивився на носики своїх черевиків і сказав, що я не хотів бачити матері, жодного разу не заплакав й пішов одразу після похорону, не вшанувавши могили. Його вразив ще один факт: погребовий служник сказав йому, що я не знав, скільки років матері. На мить запанувала тиша, і голова суду запитав його, чи справді про мене він розповідав те все. Директор не зрозумів запитання, і голова пояснив: «Цього вимагає закон». Потім голова спитав прокурора, чи той не має запитань до свідка, і прокурор вигукнув: «О ні, цього досить!» – з таким запалом і таким тріумфальним поглядом у мій бік, що вперше за багато-багато років у мене з'явилося дурнувате бажання розплакатись, я відчув, як зневажають мене ті всі люди.

Після звертань до присяжних і до мого адвоката, чи не мають вони запитань, голова суду вислухав вартівника. Для нього, як і для решти свідків, повторили той самий церемоніал. Заходячи, вартівник глянув на мене й відвів очі. Він відповідав на поставлені запитання. Сказав, що я не хотів бачити матері, що я курих, спав і пив каву з молоком. Я відчув, як здригнулась уся зала, і вперше зрозумів, що я винен. Вартівника попросили повторити розповідь про каву з молоком та сигарети. В очах прокурора, що дивився на мене, світилась іронія. Тієї миті мій адвокат запитав вартівника, чи курих він разом зі мною. Але прокурор несамовито обурився

цим запитанням: «Хто тут злочинець і що це за методи, які полягають у намірі очорнити свідка звинувачення, щоб зменшити вагу свідчень, які однаково будуть не менш нищівні!» Незважаючи на це, голова наполог, щоб вартівник відповів на запитання. Старий збентежився: «Я добре знав, що чиню негаразд. Але я не наважився відмовитись від сигарети, яку запропонував мені месьє». Наостанку запитали й мене, чи не хочу я щось додати. «Ні, – відповів я, – окрім того, що свідок каже правду. Я й справді запропонував йому сигарету». Вартівник глянув на мене з подивом і певною вдячністю. Він завагався, а потім признався, що це він запропонував мені каву з молоком. Мій адвокат бурхливо виявив свою радість і заявив, що присяжні візьмуть до уваги цей факт. Але над нашими головами прогрімів прокурорів голос: «Атож, пани присяжні візьмуть цей факт до уваги. І визнають, що хтось чужий міг запропонувати каву, але син перед тілом жінки, яка дала йому життя, був зобов'язаний відмовитися». Вартівник повернувся на своє місце.

Коли надійшла черга Томаса Переса, секретар був змушений підтримувати його майже до бар'єра. Перес сказав, що близько знав мою матір і бачив мене тільки того єдиного разу – у день похорону. Його запитали, що я робив того дня, і він відповів: «Розумієте, я був прибитий горем. Тож я нічого й не бачив. Горе мов пеленою заслало мені очі. Адже та втрата була дуже тяжка для мене. Я навіть знепритомнів. Тому я не міг бачити месьє». Прокурор запитав, чи принаймні він бачив, щоб я плакав. Перес відповів, що ні. Заяву тепер зробив уже прокурор: «Пани присяжні візьмуть до уваги цей факт». Але мій адвокат розсердився. Він і собі, здається, трохи уїдливо запитав Переса, «чи бачив він, щоб я не плакав». «Ні», – відповів Перес. Публіка розсміялась, а мій адвокат, закотивши один рукав, сказав владним голосом: «Ось картина цього процесу. Все правдиве і немає нічого правдивого!» Прокурор з непроникним обличчям тицяв олівцем у рядки своїх матеріалів.

Після п'ятихвилинної перерви, під час якої мій адвокат казав мені, що все йде на краще, слухали Селеста, що мав виступати від сторони захисту. Тобто на мій захист. Селест, крутячи в руках панаму, вряди-годи поглядав на мене. На ньому був новий костюм, який він одягав, коли в неділю ми іноді ходили на кінські перегони. Але, мабуть, він не зміг причепити комірець, бо сорочка була застібнута тільки на мідний гудзик. Селеста запитали, чи я був його клієнтом, і він відповів: «Так, але це ще й мій приятель»; потім що він про мене думає, і він відповів, що я був людиною; далі що він розуміє під цими словами, і Селест заявив, що всі добре знають їхнє значення; крім того, чи помічав він, щоб я був замкнутий, і він зауважив, що я не балакав тільки на те, щоб не мовчати. Прокурор запитав, чи я регулярно оплачував своє харчування. Селест засміявся і сказав, що «такі речі стосуються тільки нас обох». Його ще запитали, що він думає про мій злочин. Він тоді поклав руку на бар'єр, наче готуючись до чогось. А потім заявив: «Як на мене, це нещасний випадок. Просто нещасний випадок – усі люди знають, що це таке. А ви на це не зважаєте. Тут і заперечити годі. Ет! Для мене це нещасний випадок». Селест збирався говорити далі, але голова суду урвав його, мовляв, гаразд, і подякував йому. Селест на мить розгубився, а потім заявив, що хоче говорити далі. Його попросили бути стислим. Він укотре повторив, що то нещасний випадок. Голова суду погодився з ним: «Так, звичайно. Ми тут для того, щоб судити такі нещасні випадки. Ми дякуємо вам». І тоді Селест, немов дійшовши краю своїх знань і зичливості, повернувся до мене. Мені здалося, ніби в очах у нього блищать сльози, а уста тремтять. Уся його постать запитувала, що він ще може зробити для мене. Я не сказав нічого, навіть не ворухнувся, але вперше у своєму житті я відчув бажання поцілувати людину. Голова суду знову звелів Селестові відійти від бар'єра. Селест пішов і сів у залі. Трохи нахилившись уперед, упершись ліктями в коліна, тримаючи в руках панаму, він сидів там аж до кінця процесу і слухав усе, що говорили. Увійшла Марі. Вона була гарна навіть з капелюшком на голові. Але з розпущеними косами вона подобалась мені більше. Зі свого місця я вгадував легенький тягар її грудей і бачив трохи відкопилену, як і завжди, нижню губку. Обличчя Марі було вкрай напружене. Її одразу запитали, відколи вона знає мене. Вона назвала

період, коли ще працювала в нашій конторі. Голова суду хотів знати, якими були її стосунки зі мною. Марі сказала, що була моєю подругою. На інше запитання відповіла, що справді мала одружитися зі мною. Прокурор, що гортав справу, швидко запитав її, коли почався наш зв'язок. Марі назвала дату. Прокурор з байдужим виразом на обличчі зауважив, що йому здається, ніби це було на другий день після похорону матері. Потім з певною іронією додав, що не хотів би втручатися в інтимні стосунки й добре розуміє сором'язливість Марі, але (тут голос його стверднув) обов'язок наказує йому підвестися над етикетом. І попросив Марі розповісти про той день, коли ми вперше зійшлися. Марі не хотіла говорити, але після прокурорових наполягань розповіла про наше купання, похід у кіно і вечір у моїй кімнаті. Прокурор сказав, що після зізнань Марі під час слідства він переглянув репертуар кінотеатрів у той день. І додав, що Марі й сама повідомить, яке кіно ми дивилися. І справді, майже нечутним голосом Марі сказала, що то був фільм з Фернанделем. Після цих слів тиша в залі була цілковита. А потім підвівся прокурор, величний та поважний, і голосом, що мені видався справді схвилюваним, показуючи пальцем на мене, повільно вимовив: «Панове присяжні, на другий день після смерті матері ця людина купається, вступає в нерегулярний статевий зв'язок і йде режисувати на комічний фільм. Більше мені немає що додати». Він сів серед непорушної тиші, і тут раптом розридалася Марі, сказала, що це не так, що було по-іншому, що її змусили говорити всупереч власним думкам, що вона добре знає мене і що я не коїв ніякого зла. Але за знаком голови секретар вивів її, і слухання свідків тривало далі.

Після цього майже не слухали Масона, який проголосив, що я був порядною людиною «і що він скаже навіть більше, людиною чесною». Ледве слухали й старого Саламано, коли той сказав, що я добре ставився до його собаки, і коли, відповідаючи на запитання про мої стосунки з матір'ю, сказав, що я не мав про що говорити з нею, тому й віддав її до притулку. «Це треба розуміти, – казав Саламано, – треба розуміти». Але розуміти не хотів ніхто. Старого вивели.

Потім настала черга Раймона, що був останнім свідком. Раймон ледь помітно кивнув мені й одразу заявив, що я невинний. Але голова суду наголосив, що від нього вимагають не оцінок, а фактів. Він наказав Раймонові бути готовим до відповідей на запитання. Голова просив уточнити його стосунки з жертвою. Раймон скористався цим, щоб сказати, що саме його ненавидів той араб, відколи він дав ляпаса його сестрі. Голова одразу запитав, чи не було в жертви причин ненавидіти мене. Раймон сказав, що я опинився на пляжі суто випадково. Тоді прокурор запитав, як це сталося, що листа, який став зав'язкою драми, писав я. Раймон відповів, що випадково. Прокурор заперечив, мовляв, у цій справі випадкові приписують надто багато вчинків, несумісних із сумлінням. Він хотів знати, чи випадково я не втрутився, коли Раймон побив свою коханку, чи випадково я виступав свідком у комісаріаті, чи випадково мої тодішні свідчення були простою люб'язністю. Закінчуючи, він запитав Раймона, які його засоби до існування, і коли той відповів, що працює комірником, прокурор оголосив присяжним як загальновідомому річ факт, що свідок – сутенер. Я ж був його спільник і приятель. Ішлося про нищу, мерзенну драму, в якій, на додачу, діяв моральний виродок. Раймон хотів захищатися, мій адвокат протестував, але їм сказали, що слід дати змогу прокуророві закінчити слово. А той говорив: «Тут мало що можна додати. Чи був він вашим приятелем?» – запитав він Раймона. «Так, – відповів Раймон, – це мій приятель». Тоді прокурор звернувся з тим самим запитанням до мене, і я глянув на Раймона, що не зводив з мене очей. «Так», – відповів я. Прокурор обернувся до присяжних і заявив: «Та сама людина, що на другий день після похорону матері вдається до найбезсоромнішої розпусти, вбиває ні за що, щоб приховати найогидніші вчинки».

Прокурор сів. Мій адвокат, якому вже терпець уривався, зняв руки вгору, – рукави його мантиї відгорнулися, відкривши складки накрохмаленої сорочки, – і вигукнув: «Зрештою, його звинувачують у тому, що він поховав матір, чи в тому, що вбив людину?» Серед публіки почувся сміх. Але прокурор підвівся знову і, загортаючись у мантию, заявив, що треба мати наївність шановного захисника, щоб не відчувати глибокого, необхідного, промовистого зв'язку

між цими обома подіями. «Так, – із притиском сказав він, – я звинувачую цього чоловіка в тому, що він поховав матір, будучи у своєму серці злочинцем!» Ця заява справила на публіку значне враження. Мій адвокат стенив плечима і обтер рясний піт на чолі. Він видавався розбитим, і я зрозумів, що справи складаються не на краще для мене.

Була оголошена перерва. Виходячи з палацу правосуддя, щоб сісти в машину, я за коротку мить всотав аромати й барви літнього вечора. Потім, у мороці своєї тюрми на колесах, я один за одним, немов дістаючи з глибин своєї втоми, розпізнав усі знайомі звуки міста, яке я любив, і тієї надвечірньої пори, коли я почувався вдоволеним. Вигуки продавців газет, що лунали в злагіднілому повітрі, щебет останніх птахів у сквері, заклики купувати сандвічі, жалібне вищання трамваїв на крутих міських поворотах і такий любий серцю гамір у порту, над яким уже погойдується ніч, – я мов наосліп ішов давно знайомим мені ще до в'язниці шляхом. Атож, це була пора, коли за тих давніх часів я почувався вдоволеним. Пора, коли мене чекав тільки безжурний сон, позбавлений сновидь. А втім, зміни відбулися, бо, чекаючи завтрашнього дня, я сидів тепер у камері. Немов знайомі шляхи, прокреслені в літньому небі, з однаковим успіхом можуть привести і в невинні сні, і до в'язниці.

IV

Навіть на лаві підсудних завжди цікаво слухати, коли говорять про тебе. Що ж, під час виступів прокурора і мого адвоката про мене говорили дуже багато, можливо, навіть більше, ніж про мій злочин. Та чи була якась відмінність між цими виступами? Адвокат знімав руки вгору й казав, що я винен, проте є обставини, які зменшують тягар відповідальності, а прокурор простягав руки й заявляв, що я винен і немає ніяких обставин, які могли б зменшити тягар моєї провини. Мене, однак, непокоїло тільки одне. Усупереч отриманим настановам, я іноді намагався втрутитись, і мій адвокат казав тоді: «Мовчіть, так буде краще для вашої справи». Створилося враження, ніби певною мірою мою справу ведуть без мене. Усе діялося без мене. Моєю долею порядкували, не беручи до уваги мою думку. Від часу до часу мене поривало бажання урвати всіх і сказати: «Слухайте, хто тут, зрештою, звинувачений? Адже бути звинуваченим – річ важлива. Тож я хочу сказати щось». Але, поміркувавши, бачив, що мені нема чого сказати. Крім того, я був змушений визнати, що надовго привернути увагу публіки неможливо. Скажімо, виступ прокурора втомив мене дуже швидко. Тільки окремі фрагменти, жести чи навіть цілі речення, проте вирвані з загального контексту промови, вражали або збуджували мою цікавість.

Провідною думкою його виступу було, якщо я добре зрозумів, твердження, мовляв, свій злочин я спланував заздалегідь. Принаймні він намагався це довести. Він так і казав: «Я доведу, панове, й доведу подвійно. Спершу у сліпучому світлі прозорих фактів, а потім у тьмяному полиску, що є результатом вивчення психології цієї злочинної душі». Він підсумував події, почавши від смерті матері. Згадав про мою нечутливість, про те, що я не знав, скільки матері років, про моє купання на другий день разом із жінкою, про кіно, Фернанделя і, нарешті, вечір з Марі. Тієї миті я насилу зрозумів його, бо він казав: «Його коханка», а для мене то була просто Марі. Потім прокурор перейшов до пригоди з Раймоном. Я побачив, що його манері дивитися на речі не бракує прозорливості. Його слова були близькі до істини. Я у змові з Раймоном написав листа, щоб заманити його коханку й віддати її на поталу людині з «сумнівною мораллю». Я спровокував на пляжі Раймонових супротивників. Раймон був поранений. Я попросив у нього револьвер. Я повернувся сам, щоб скористатися зброєю. Я вбив араба, як і намірявся. Я зачекав. А щоб «упевнитись, що справу зроблено добре», випустив ще чотири кулі – неквапно, тверезо й певною мірою продумано.

– Отак, панове, – закінчив прокурор, – я описав вам низку подій, що привели цього чоловіка до цілком усвідомленого вбивства. Я наполягаю на цьому пункті, – додав він, – бо це аж

ні як не звичайне вбивство, необміркований вчинок, що міг би, на вашу думку, мати пом'якшувальні обставини. Зрозумійте, панове, цей чоловік – інтелігент. Ви в цьому пересвідчилися, правда? Він тямить, як треба відповідати. Він знає, що означають слова. Тож аж ніяк не можна сказати, ніби він діяв, не усвідомлюючи своїх дій.

А я слухав і чув, що мене вважають за інтелігента. Але я не розумів, як здібності пересічної людини можуть перетворитись у нищівні звинувачення проти злочинця. Принаймні мене це вразило, і я вже не слухав прокурора, аж поки почув такі слова: «Чи він бодай раз пошкодував про свій учинок? Ніколи. Під час слідства цей чоловік жодного разу не переймався тим, що скоїв мерзенний злочин». Тієї миті він повернувся до мене й, показуючи пальцем, звинувачував далі, хоча насправді я вже не розумів у чому. Безперечно, я не міг не погодитись, що він каже правду. Я не дуже шкодував про свій учинок. Але таке озлоблення дивувало мене. Я хотів спробувати щиро, майже приязно пояснити йому, що по-справжньому я ніколи ні про що не шкодував. Я завжди переймався тільки тим, що станеться сьогодні або завтра. Але, звичайно, в тому становищі, в яке мене поставили, я ні з ким не міг говорити таким тоном. Я не мав права виявляти свою приязнь і зичливість. Отож я намагався слухати далі, бо прокурор заговорив про мою душу.

Сказав, що придивився до неї й нічого там, панове присяжні, не знайшов. Що насправді я зовсім не маю душі й ніщо людське, жоден з моральних принципів, які стоять на сторожі людського серця, не властивий мені. «Безперечно, – додав він, – ми не збираємось дорікати йому за це. Ми не можемо нарікати, що йому бракує рис, набути яких він був нездатний. Та коли йдеться про цей суд, уся негативна чеснота толерантності має перетворитись у важчу, але вищу чесноту справедливості. Надто тому, що порожнеча серця, яка розкрилася в цій людині, загрожує стати прірвою, куди скочується суспільство». Саме тоді прокурор говорив про моє ставлення до матері. Він повторив те, що вже казав під час розгляду справи. Але промовляв набагато довше, ніж тоді, коли йшлося про мій злочин, так довго, що зрештою я не відчував нічого, крім полуденної спеки. Принаймні до миті, коли прокурор замовк і після хвилинної паузи знову заговорив дуже тихим і зворушливим голосом: «Завтра, панове, цей самий склад суду судитиме найогидніший злочин – батьковбивство». На його думку, людська уява не здатна відтворити таке мерзенне вбивство. Він тільки сподівається, що людське правосуддя буде нещадним. Але, і він не боїться цих слів, жах, навіяний тим злочином, майже постується жахові, який він відчуває, спостерігаючи мою нечутливість. На його думку, людина, яка морально вбила матір, не меншою мірою виганяє себе з суспільства, ніж людина, яка підняла вбивчу руку на батька. Хай там як, ця перша людина готує дії другої, немов повідомляє про них і легітимує їх. «Я переконаний, панове, – додав він, підвищивши голос, – що вам не видасться надто сміливою моя думка, коли я скажу, що людина, яка сидить на цій лаві, винна і в убивстві, яке цей суд розглядатиме завтра. Тобто її треба покарати й за те». Прокурор витер записніле від поту обличчя й нарешті запевнив, що його обов'язок важкий, але він неухильно виконає його. Заявив, що я не маю нічого спільного із суспільством, найголовніших законів якого я не визнаю, і що я не можу апелювати до людського серця, бо нехтую його найелементарніші порухи. «Я вимагаю від вас голови цієї людини, – наполягав він, – і вимагаю її з легким серцем. Бо, хоча протягом моєї досить тривалої кар'єри мені доводилось вимагати смертних вироків, я ще ніколи так виразно, як сьогодні, не відчував, що цей важкий обов'язок виправданий, підтриманий, обґрунтованим усвідомленням владної і священної заповіді Божої і жахом, який охоплює мене перед обличчям людини, на якому я не бачу нічого, крім мерзенності».

Коли прокурор сів, надовго запанувала тиша. А я очманів від задухи та подиву. Голова суду відкашлявся й дуже тихим голосом запитав, чи хочу я щось додати. Я підвівся і, оскільки мене завжди поривало говорити, сказав, почасти навмання, що я не мав наміру вбивати араба. Голова відповів, що це тільки твердження, досі він погано розумів мою систему захисту й був би щасливим, перед тим як слухати мого адвоката, якби я з'ясував мотиви, які спонукали

мене до злочину. Я, трохи заплутавшись у словах і відчувши внаслідок тієї плутанини свою сміховинність, швидко відповів, що все сталося через сонце. У залі почувся сміх. Мій адвокат стенив плечима, і йому надали слово одразу після мене. Але він сказав, що вже пізно, що розгляд справи тягнеться багато годин, і попросив зробити перерву. Суд погодився.

Пополудні великі вентилятори невтомно розмішували важке повітря зали, розганяли його й невеликі барвисті віяла присяжних. Промова мого адвоката видавалось мені безкінечною. Одного разу я почув його, бо він казав: «Справді, я вбив його». Він і далі дотримувався цієї манери, кажучи «я» щоразу, коли йшлося про мене. Я вкрай здивувався. Я нахилився до жандарма й запитав, що це означає. Жандарм наказав мовчати, а згодом додав: «Так чинять усі адвокати». А я подумав, що мене ще далі відсувають від справи, зводять до нуля й певною мірою заступають мене. А втім, здається, я був уже надто далеко від тієї судової зали. До того ж мій адвокат справляв, як на мене, кумедне враження. Він дуже швидко обґрунтував тезу, що мій учинок був спровокований, а потім теж заговорив про мою душу. Але, на мій погляд, мав набагато менше хисту, ніж прокурор. «Я також, – казав він, – придивлявся до цієї душі, але, на відміну від високоповажного представника прокуратури, я дещо побачив і можу запевнити, що переді мною лежала немов розгорнута книжка». Отож він вичитав з неї, що я був порядною людиною, невтомним, старанним працівником, відданим своїй фірмі; що мене всі любили і я співчував нещастю інших людей. На його думку, я був взірцевим сином, що утримував матір так довго, як міг. Потім я сподівався, що в притулку для старих літній жінці забезпечать те піклування, на яке не вистачало моїх скромних засобів. «Я дивуюся, панове, – додав він, – що знявся такий галас із приводу цього притулку. Адже, якщо ви хочете мати доказ корисності та важливості цих закладів, пригадайте, що їх субсидує сама держава». Але про похорон він не говорив, і я відчув, що цього бракує в його промові. Проте від усіх довгих фраз, від усіх нескінченних днів і годин, протягом яких говорили про мою душу, у мене створилося враження, ніби все навколо перетворилося в нудотну твань, у якій я змушений борсатися.

Пригадую тільки, що наприкінці, ще під час промови мого адвоката, з вулиці, перетнувши всю залу, долинули аж до мене суремні заклики продавця морозива. І мене поглинули спогади про життя, яке вже не належало мені, але в якому я знаходив найскромніші радощі, від яких найтяжче відмовитись: пахощі літа, мій улюблений квартал, неповторне вечірне небо, сміх та одяг Марі. І тоді весь той непотріб, який я робив тут, підкотився мені до горла, і я не відчував нічого, крім нестримного бажання, щоб усе те скінчилося і я знову опинився в камері, де мене чекав сон. Тож я майже не чув, як наприкінці промови мій адвокат вигукнув, що присяжні, звичайно, не захочуть послати на смерть чесного працівника, якому на мить запаморочилась голова, і просив визнати наявність пом'якшувальних обставин для злочину, що за нього я – як своє найсуворіше покарання – довіку відчуватиму докори сумління. Суд оголосив невеличку перерву, мій адвокат сів і здавався виснаженим. Та його колеги обступили його, щоб потиснути руку. Я почув: «Чудово, друже!» Один з них навіть узяв мене за свідка: «Хіба ні?» – запитав він мене. Я погодився, але моє схвалення було нещирим, бо я був надто втомлений.

День, проте, хилився до вечора, і задуха вже менше налягала на голову й груди. З вулиці інколи долинали звуки, і, почувши їх, я здогадався, що вже лагідний вечір. А ми всі сиділи в залі й чекали. І те, чого ми чекали всім гуртом, стосувалося тільки мене. Я ще раз оглянув залу. Усе було таким, як і першого дня. Я зустрівся очима з журналістом у сірому жакеті та жіночкою-автоматом. І тут я став думати, що протягом усього процесу я не шукав очима Марі. Ні, я не забув за неї, але мав забагато клопоту. Я побачив її між Селестом і Раймоном. Вона ледь кивнула мені, ніби кажучи: «Нарешті», і я побачив усмішку на її занепокоєному обличчі. Але я відчував, що моє серце закрите, і не міг навіть усміхнутися їй у відповідь.

Суд поновив роботу. Присяжним дуже швидко зачитали низку запитань. Я почув: «винний в убивстві», «заздалегідь спланована дія», «пом'якшувальні обставини»... Присяжні вийшли, а мене завели до комірки, де я вже чекав раніше. Прийшов мій адвокат і був дуже

балакучим, звертаючись до мене з більшою довірою і щирістю, ніж досі. Він вважав, що все складається добре і що я відбудуся кількома роками ув'язнення або каторги. Я запитав, чи є надія на касацію в разі несприятливого вироку. Адвокат відповів, що ні. Його тактика полягала в униканні висновків, які могли викликати неприхильність присяжних. Він пояснив, що такі вироки взагалі не касують. Цей факт видався мені очевидним, тож я поклався на його твердження. Коли безсторонньо дивитися на події, це все – річ природна. Адже в іншому випадку було б багато непотрібної писанини. «Хай там як, – заспокоював мене адвокат, – є ще право оскарження. Але я переконаний, що вирок буде сприятливий».

Ми чекали досить довго, мабуть, три чверті години. Потім задзеленчав дзвінок. Мій адвокат покинув мене, сказавши: «Голова присяжних зараз зачитає відповіді. Вам дозволять зайти тільки тоді, коли оголосять вирок». Грюкнули двері. Десь по сходах, невідомо, близько чи далеко, ходили люди. Потім я чув, як у залі бубонів глухий голос. Коли дзвінок теленькнув знову, двері комірчини відчинилися, і тиша, що панувала в залі, підкотилася до мене, – тиша і те незвичайне відчуття, яке заповонило моє ество, коли я побачив, як відводить очі молодий журналіст. Я не дивився в бік Марі. Я не мав часу для цього, бо голова суду, якимось химерно скомпонувавши фразу, оголосив, що іменем французького народу мені відітнуть голову на громадському майдані. Здається, тоді я правильно зрозумів почуття, написане на кожному обличчі. Я переконаний, що то була повага. Жандарми були зі мною дуже ласкаві. Адвокат поклав руку мені на зап'ясток. Я вже ні про що не думав. Але голова суду запитав, чи хочу я щось сказати. Я замислився: «Ні». Потім мене забрали.

V

Уже втретє я відмовився приймати капелана. Я не мав що казати йому, я не мав бажання розмовляти, я й так побачу його досить швидко. Тієї пори мене цікавила тільки можливість уникнути зубців механізму, прагнення дізнатися, чи можна відвернути неминуче. Мене перевели до іншої камери. З нової камери, якщо лягти, я бачив небо й нічого, крім неба. Усі мої дні минали у спогляданні його мінливих барв, коли день переходив у ніч. Лягаючи, я клав руки під голову й чекав. Не знаю, скільки разів запитував я себе, чи траплялися випадки, коли засудженому на смерть щастило уникнути нещадного механізму, зникнути перед стратою, прорвати кордон поліції. Я дорікав собі, що не надавав достатньої уваги розповідям про страти. Такими питаннями слід цікавитися завжди. Адже ніколи не знаєш, що може статися. Як і всі люди, я читав повідомлення, опубліковані в газетах. Але ж напевне існують спеціальні праці, в які я ніколи не мав цікавості зазирнути. Там, можливо, я знайшов би повідомлення про втечі. Тоді б я знав, що принаймні в одному випадку колесо зупинилося, що випадок і вдача бодай одного разу зробили вилом у мурі неухильних готувань. Одного разу! У певному розумінні я вірив, що цього мені було б досить. Сміливість забезпечила б усе інше. Газети часто розводяться про обов'язок, борг перед суспільством. А борг треба сплатувати. Але це нічого не означало для уяви. Єдине, що справді важить, – це можливість утечі, стрибка поза межі неблаганного ритуалу, шаленого пориву, що відчинить усі двері для надії. Звичайно, надія – це й бути вбитим на розі вулиці, зловивши кулю засапаними грудьми. Але, якщо добре поміркувати, ніщо не дасть мені такої розкоші, геть усе перешкоджає мені, зубці механізму знову хапають мене.

Усупереч своїй добрій волі, я не міг скоритися цій зухвалій неминучості. Адже, зрештою, існувала сміховинна невідповідність між вирок, що породив ту неминучість, і її безперешкодним розгортанням, відколи оголошено той вирок. Факт, що вирок можна було оголосити о двадцятій, а не о сімнадцятій годині, факт, що він міг бути зовсім іншим, що його ухвалили звичайнісінькі люди, що його оголосили від імені такого непевного уявлення, як французький народ (або німецький, або китайський), – усе це, на мою думку, значно зменшував важливість

цієї постанови. Проте я був змушений визнати, що від миті ухвалення вироку його наслідки стали не менш певними і вагомими, ніж стіна, об яку товклося моє тіло.

Тієї миті я пригадав одну бувальщину, яку мати розповідала про мого батька. Я не пам'ятаю свого батька. Уся моя точна інформація про цього чоловіка обмежувалася, мабуть, материними розповідями. Він ходив дивитися на страту одного вбивці. Він просто нестямно прагнув побачити її. Отож пішов, а повернувшись, блював цілий ранок. Тоді мій батько був мені трохи огидний. А тепер я зрозумів: то ж була цілком природна річ. Як я тоді не міг збагнути, що немає нічого важливішого за смертну кару і що, зрештою, це єдина справді цікава річ для людини! Якщо коли-небудь я вийду з цієї в'язниці, то ходитиму на всі страти. А втім, я, мабуть, не мав права думати про таку можливість. Бо на саму думку, що колись удосвіта я побачу себе вільним, за межами поліцейного кордону, певною мірою по той бік, на думку, що я буду глядачем, який приходить дивитися й може потім блювати, хвиля отруйних радощів здійснювалася в моєму серці. Ті радощі були нерозумні. Я даремно піддавався таким маренням, бо наступної миті мені ставало так холодно, що я коцюрбився під ковдрою й нестримно цокотів зубами.

Але, звичайно, завжди бути розважливим неможливо. Інколи, наприклад, я проектував закони. Я реформував систему покарань. Я вважав, що головне – дати засудженому шанс. Один на тисячу, цього б вистачило, щоб упорядкувати всю систему. Отже, марив я, можна винайти таку хімічну сполуку, вживання якої вбиває пацієнта (я думав про «пацієнта»!) у дев'яти випадках із десяти. Він знатиме про це – такою буде умова. Адже, поміркувавши і спокійно все зваживши, я побачив, у чому полягає гандж гільйотини; вона не дає жодного шансу, абсолютно ніякого. Одне слово, смерть пацієнта визначено раз і назавжди. Це було вирішене, бездоганно організоване, всебічно погоджене питання, до якого ніхто й не думав повертатися. Якщо – в украй неймовірному випадку – удар гільйотини схибить, його повторять. І найнестерпнішим наслідком тут є те, що засуджений повинен бажати бездоганного функціонування машини. Саме в цьому, як на мене, й полягає гандж. У певному розумінні це справді так. А водночас я був змушений визнати, що саме тут і криється секрет доброї організації. Тобто приречений зобов'язаний бути моральним колабораціоністом. Він зацікавлений, щоб ніде нічого не збилося.

Я був змушений ще й відзначити, що уявлення, які я мав доти про страту, були хибні. Я довго вважав, – невідомо чому, – що, йдучи на гільйотину, треба підніматися на ешафот, долати сходи. Мабуть, через революцію 1789 року, тобто все, що мені доводилося чути й бачити про ці речі. Але якось уранці я пригадав фотографію, опубліковану в газетах з приводу однієї гучної страти. Насправді та машина стояла просто на землі, найпростіше у світі. Вона була набагато вужча, ніж я гадав. Дивно, що я не згадав про те фото раніше. І та відображена на папері блискуча машина вразила мене своїм точним і довершеним виглядом. Про те, чого не знаєш, завжди маєш трохи перебільшені уявлення. Натомість тепер я був змушений визнати, що все дуже просто. Машина перебуває на тому самому рівні, що й людина, яка йде до неї. Вона підходить до гільйотини, немов до особи, з якою в неї призначене побачення. Яке це все нудне й буденне! Сходження на ешафот, коли ти підносишся до неба, – там ще є простір для уяви. А тут навпаки, механізм поглинає все: убиває непомітно, немов соромлячись, зате з великою точністю.

Було ще дві речі, про які я думав тієї пори невідступно: світанок і оскарження мого вироку. Однак я намагався бути розважливим і більше не думати про них. Я лягав, дивився на небо і змушував себе цікавитися ним. Воно ставало зеленим – це вже вечір. Я робив ще й друге зусилля, намагаючись спрямувати свої думки в інший бік. Я прислухався до свого серця. Я не міг собі уявити, що це калатання, яке так довго супроводило мене, може коли-небудь припинитися. Я ніколи не мав справжньої уяви. Проте я намагався відтворити оту певну мить, коли удари серця вже не лунатимуть у моїй голові. Але марно. Світанок та оскарження мого вироку були тут. Кінець кінцем я казав собі, що найрозумніше не стримувати себе.

Я знав, вони прийдуть на світанку. Одне слово, я щонаочі чекав того світанку. Я ніколи не любив бути заскоченим. Коли зі мною мало щось статися, я прагнув бути наготові. Ось чому зрештою я спав тільки вдень, і то недовго, і цілу ніч терпляче чекав, поки обличчя неба засяє новонародженим світлом. Найважчим був той непевний час, коли, як я знав, вони мають звичку забирати. Минала північ, я чекав і причаювався. Ніколи моє вухо не сприймало такої маси звуків, не розрізняло таких невловних відтінків. А втім, можна стверджувати, що протягом усього того часу мені певною мірою щастило, бо я ніколи не чув кроків. Мати часто казала, що ніколи не буваєш абсолютно нещасним. Я пересвідчився в цьому у в'язниці, коли червоніло небо й до моєї камери заповзав новий день. Адже цієї самої миті я міг би почути кроки, і моє серце вискочило б. Почувши навіть найменше шарудіння, я кидався до дверей, і навіть тут, приклавши вухо до дерева, я безтямно вслухався, аж поки починав чути свій власний віддих, лякався, що він такий хрипкий і так скидається на хрип собаки; зрештою моє серце заспокоювалось і я знову мав двадцять чотири години.

А цілісінкйй день я думав про оскарження свого вироку. Мені здавалося, ніби я найкращим чином скористався цією ідеєю. Я зважував свої заходи і в процесі роздумів отримував найкращі результати. Я завжди схилявся до найгіршого припущення: моє оскарження відкинули. «Отже, я помру». Набагато раніше, ніж інші, це було очевидним. Але всі знають, що життя не варте муки бути прожитим. Я, власне, добре усвідомлював, що померти в тридцять років або в сімдесят – різниця невелика, бо, звичайно, в обох випадках інші люди житимуть далі, і то тисячі років. Адже найясніше у світі те, що в кожному випадку вмиратиму я, байдуже, тепер або через двадцять років. І саме тут моя система міркувань розсипалася від жахливого удару, який я відчував на думку про двадцять років життя попереду. Та мені нічого не лишалось, як тільки душити цей спалах розпачу, уявляючи собі, що й через двадцять років, коли таки дійде до смерті, я хотітиму прожити ще стільки ж років. Отже (найважчим було не загубити все те, що означало це «отже» в міркуваннях), я зобов'язаний змиритися, що моє оскарження відкинуть.

Конец ознакомительного фрагмента.

Текст предоставлен ООО «ЛитРес».

Прочитайте эту книгу целиком, [купив полную легальную версию](#) на ЛитРес.

Безопасно оплатить книгу можно банковской картой Visa, MasterCard, Maestro, со счета мобильного телефона, с платежного терминала, в салоне МТС или Связной, через PayPal, WebMoney, Яндекс.Деньги, QIWI Кошелек, бонусными картами или другим удобным Вам способом.